

2/10239/29
Értekezések a m. kir. Horthy Miklós Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Intézetéből.

3. (21.)

KARDOS INGEBORG KLÁRA

A HUMOR
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

(A kódexektől Bessenyeiig.)

S Z E G E D

1 9 4 2.

Értekezések a m. kir. Horthy Miklós Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Intézetéből.

3. (21.)

KARDOS INGEBORG KLÁRA

A HUMOR
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

(A kódexektől Bessenyeiig.)

S Z E G E D

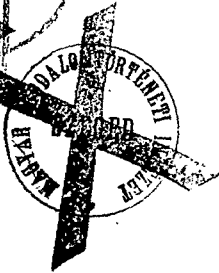
1 9 4 2.

SZEGEDI Tudományegyetem
Könyvtár
Lelt. napl. Lsz. 10239/29 0
Csoport: ... szám.

J000598986

SZEGEDI Tudományegyetem
Könyvtár
Lelt. napl. Lsz. 111008
Csoport: ... szám.

NYOMATOTT ABLAKA GYÖRGY KÖNYVNYOMDÁJÁBAN, SZEGED.

Bevezetés.

1. Feladatunk első és legnehezebb pontja: a tárgyalandó fogalom tisztázása.

Tudvalévő, hogy az esztétikának egyik legtöbbet vitatott kérdésével állunk szemben. Nem lehet célunk itt filozófiai fejtegetésekbe bocsátkozni a humor mivolta felől. Ez annál is kevésbé lenne célravezető, mert a humor, mint lényege szerint érzelmi valami, inkább megérzéssel közelíthető meg, mint ésszel. Néhány, inkább tapasztalati alapon álló megjegyzést azonban kénytelenek vagyunk tárgyunknak megfelelőleg előrebecsátani.

A humor legáltalánosabb felfogás szerint a vígnak és komolynak valamiféle egysége. Nem használnám itt a szokásos „tragikum“ és „komikum“ kifejezéseket, mert hiszen a humornak épp az a lényege, hogy amikor megjelenésében magára veszi a komikum köntösét, az már többé nem is komikus. A „tragikum“ szó pedig túlerős a humorban szereplő „komoly“ elem jelzésére; mint látni fogjuk, a humornak csak egy fajtája közeledik a tragikumhoz. — Kétféle módon járhatunk el a humor vizsgálatában: tekinthetjük mint pszichológiai folyamatot, állapotot és mint tárgyi (művészeti, esztétikában irodalmi) megnyilvánulást. A két út, úgy tetszik, elmentéses nézőpontból indul ki. Ismeretes, hogy a humor mélyén komolyság, nem egyszer szomorúság rejtőzik; mint a nagy komikusok, a humoristák sem ú. n. „vígkedélyű“ emberek. Ha tehát az író lelkivilágát vesszük alapul, ott mindenekelőtt ez a komoly elem, az előkelő természeti adottságok, az élet szenvedéseiből leszűrődött bölcsesség fog megragadni: az, ami a humor színét adja. Ha pedig a kész mű áll előttem, akkor a kifejezési oldal hat: a derű, s azon keresztül érzem meg aztán a *többet*.

Ezek azonban csak az elemzés utólagos megállapításai. A humor sajátos jellege éppen az, hogy úgy komoly és derűs, mint ahogy egy irodalmi mű tartalom meg forma: nem külön-külön, egymás mellett, egymáson, hanem egymásban és egymás által. Ezért különbözik a humor lényegileg a *tragi-*

komikumtól; olyan viszonyban állnak, mint keverék és vegyület.¹

A humor azután egyszerre *objektív és szubjektív*. A dolgok kétoldali meglátása bizonyos felülállást, emelkedettséget követel. A humorista mindig csak *lefelé* nézhet tárgyára: ez az objektív elem. A humor felsőbb harmónia, amelyben az ellentétek már összebékültek. De ez a felülállás nem hideg; benne parázslanak még az ellentétek okozta szenvedések. Ezért van egészen személyes jellege. A humorista sohasem tud úgy a dolgok fölé emelkedni, hogy ne érezzen közösséget velük, hiszen az ellentéteknek, nagyságnak és kicsinységnek játékát elsősorban önmagában tapasztalja. Azért a humor mindig líra és mindig meleg. S azért a humorista emelkedettségének jellemzője a világgal szemben: részvét és szeretet, legfinomabb kivirágzása pedig a saját magára irányított — nem keserű — öngúny. Így válik el a humor rokonfajtáitól: az iróniától és szatirától. Az irónia t. i. hidegen gúnyos felülállás a dolgokon, a szatira pedig élesen támadó — tehát diszharmonikus — szembenállás velük. S ez a szeretetteljes emelkedett jelleg vezetett arra a megállapításra, hogy a humor lényege szerint keresztény dolog.²

Mindebből azonban önként következik az, amit H a n t z Jenő — fogalmunknak talán legtisztább fejű magyar vizsgálója — így mond: „Talán az érzésnek, a hangulatnak egy neme sem jelentkezik oly gazdag árnyalatban, mint a humor.”³

Mindenekelőtt: Ha a humor jellegét a benne rejlő komoly elem adja meg, akkor annyiféle humor van, ahány fajtája bújhat meg benne a komolyságnak. Tehát például: szerepelhet benne a legmagasabbrendű, már a tragikumhoz közelálló komolyság. (Azért csak közelálló, mert a tragikus látás, mint ilyen, — Aischylos, Katona, Péterfy — alig tűri meg a humort.) Ezt nevezhetnők, némi ellentmondással, *tragikus humornak*. Ez kétségtelenül a legnagyobb szabású faja. Erős tragikus érzéshez erős komikai elem is kell, azért kívülről könnyen nézhetem akár tragikumnak, akár komikumnak:

¹ Szépen illenek erre Croce szavai: »...chi determinera mai logicamente la linea divisoria tra il comico e il non comico, tra il riso e il sorriso, tra il sorriso et la gravita, e tagliera con tagli netti quel sempre vario continuo in cui si effonde la vita!« *Estetica* 102. l.

² V. ö. pl. Baráth F.: *Aesthetika*: »... a leggazdagabb és legesodálatosabb lélekállapot, a legmagasabb írói világnézet, s a mely azonkívül lényegesen keresztény.« (43. fej.)

³ A humor és Arany J. humora. Figyelő 1888. XV. 362. l.

attól függ, melyik oldalát hangsúlyozom. Ez a Cervantesek, Shakespearek, a nagy oroszok humora.

Lehet a humorban rejlő komoly elem *patetikus*. Ez a fajta humor — a pátosz és a kisszerűség erős ütközése folytán — a szatira felé hajlik. Ilyen Thackeray humora.

Lehet valami komoly meggyőződés, többnyire *morál*: Dickens, Shaw.

Lehet *szomorúság, fájdalom*: Arany.

Lehet *szenzimentalizmus*; ez az ú. n. „romantikus humor” lényeges jegye, amint Kölcsey jelzi a Nemzeti Hagymányokban,⁴ s a németeknél látható.

Sőt beszélünk „keserű humor”-ról, „sötét humor”-ról, „akasztófahumor”-ról, ahol a komoly elem már szinte megbillentő túlsúlyban van; és viszont „naív humor”-ról, „átlátzó humor”-ról, ami nyilván a vídamság nagyobb fokú érvényesülését jelzi. Általában bizonyos, hogy két főtypust különböztetünk itt meg, az (elméletileg szétválasztott!) elemek súlyaránya szerint: a *derűs* és *komoly* humort. Ezen tehát pontosabban ezt értjük: „inkább derűs”, „inkább komoly.” Ugyanilyen értelmű és jelentőségű szóhasználat az „objektív” és „lírai” humor.

Ha azonban a humor olyan sajátosan személyes valami, akkor voltaképen: ahány ember, annyiféle humor. Így is van. Minden nagy humoristának egészen *egyéni színű* humorra van. Pázmány és Mikes, Heltai és Faludi humorát egy világ választja el egymástól. Vagy hasonlítsuk össze Vörösmartyt és Jókait, Gárdonyit és Karinthyt, Mórát és Ambrus Zoltánt! Az egyes egyéniségekhez tehát külön-külön kell közelednünk, és minden kategóriánál előbb és nyugodtabban a — humorérzékünkre bízni magunkat. — Természetes az is, hogy ugyanegy ember humorának a színezete is változó, hiszen minden élő egység dinamikus jellegű — tipikus példa: Mikes —, és könnyen érthető, hogy többnyire csak érett vagy öregkorra szűródik le teljesen, vagy éppen csak akkorra alakul ki. De vannak aztán, akiknek veleszületett életelemük, legmélyebb lényegük, fenntartójuk. Mikes is ilyen. Tárgytól nem függ a humor; mindenben előmlik, az író „megfogásai módjának” egészére kiterjed.⁵ A humorról szóló első kis elméleti cikkünk ilyen kedvesen határozza meg ezt a sajátos lelkiállapotot: „Olyan viszketeg lelki állapot ez a humor, hogy mindenhől szed, kapar, karcol, egybe valamit; a nevetségesből és annak minden nemeiből szintűgy, mint a Pathosz, és Ethosz, az az: az indulatinak és erkölcsinek

⁴ Minden munkái II. Toldy Ferenc kiadása. Pest 1860. 25. l.

⁵ A kedvi-csiklandról és kedvi-csapongásról. Tud. Gyűjt. 1825. 68. l.

minden nemeiből, 's úgy tudja ezeket és olly különös módon és mértékben egybe keverni, mint a' természet az aranynak alkotó külön külön részeit, mellyeket esmerünk ugyan, de még se tudjuk: miképp 's minő mértékkel tételnek egyé, és miként formálódnak ki egygy olly meglepő, becses és drága egésszé."⁶

Van azután az egyéni különbségeken túl sajátos *nemzeti* — alkalmasint népfaj és éghajlat szerint különböző — humor. Sokat beszéltek már angolszász és latin humorról, lehetne bizonyára szlávról is. (Az elméletek egyik főhibája volt, hogy a kiváló és nagy hatást tett angol példákat tekintették egyedül irányadóknak. A másik — a német gondolkodók egy részénél — a túlságosan elvont filozófiai alapon végzett vizsgálat.) Így tehát előre föltchetjük, hogy van *sajátos magyar humor* is.

2. A kérdés vizsgálói majdnem mind megkülönböztetik a szó kétféle: szűkebb és tágabb értelmű használatát. Az előző használatban, több-kevesebb eltéréssel, kb. azt értik humoron, amit az előbb próbáltunk meg körvonalazni. Mindenestre valami olyan pszichológiai-esztétikai jelenséget, amely a többi rokonfajoktól — tréfa, élc, ironia, szatira — határozottan elkülönül. *Tágabb* értelemben humor név alatt foglalják össze a humort magát és rokonait, tehát kb. mindazt, ami a „komikum“ gyűjtőfogalmá alá tartozik.⁷

Igy van ez ma. De nem volt mindig így.

A humor u. i., mint minden humánium, történetileg is vizsgálható és vizsgálendő. Hantz J. elmésen mutat rá, hogy már maga az elméletek különfélesége is jelzi ezt: „A többé-kevésbé eltérő eredményekből nemcsak a felfogásbeli eltéréseket látjuk, hanem azt is, hogy egyik-másik időszakban miben és mennyiben látták és érezték a humorost.“⁸ Tudjuk, hogy régen komikusnak érezték azt, ami ránk esetleg csak durván, kellemetlenül, sőt egyenesen visszataszítóan hat. Tudjuk, hogy néhány évszázaddal ezelőtt más volt a rímérzék, más az eredetiség kérdésének felfogása, stb. stb. Így kellett lenni a humorral is. Valószínű, hogy minél meszebbre megyünk vissza az európai népek gyermekkorába, annál kevésbé élt tisztán bennük ez a fínom, nagy lelki

⁶ U. o. 66. l.

⁷ Erre vonatkozik E. Nencioni szellemes megjegyzése: »Se fossero realmente umoristi gli scrittori, i libri, i giornali battezzati con questo nome... non si potrebbe uscire di casa senza incontrar per la strada due o tre Cervantes e una mezza dozzina di Dickens.« Id. Pirandello: L'umorismo 16—17. l. A szó ilyen pongyola használata ellen írók és elmélkedők erősen tiltakoznak.

⁸ I. h. 357. l.

fejlettséget föltételező érzék. Tehát nemcsak szinte lehetetlen, hanem helytelen eljárás is lenne, ha egy régi irodalom vizsgálatánál csak a mai látásunkat vennők igénybe. Ez éppen olyan hiba lenne, mint amikor Tinódi, Zrínyi stb. verseit az Arany Jánoson nevelkedett ritmusérzék szerint skandálták. Történeti emlékekhez történeti szempontokkal kell közelítenünk. Tehát minél távolabbra megyünk, annál inkább szélesítenünk kell a fogalom körét, s minél inkább közeledünk a modern korhoz (XIX. sz.), annál szűkebbre vehetjük. Így lehet csak a vizsgálat termékeny.

De van a történeti fejlődésnek egy ellenkező iránya is: megtörténik, hogy ránk ma humorosan hat valami, amit akkor egészen komolynak szántak. Éppen ezért hat a humor egy neme gyanánt. (Történeti érzék nélküli ember számára a hatás legfőljebb komikus vagy furcsa.) Nevezhetnők ezt *visszavetített* humornak. Dolgozatunk során erre is tekintettel leszünk. Voltaképen nem más ez, mint az ú. n. „naív” vagy „önkéntelen humor” történeti válfaja.

3. Az előbbieken jelzett szempontokat kell természetesen figyelembe vennünk a régi magyar irodalom humorának tárgyalásában is. Ismételten hangsúlyozzuk tehát, hogy a fogalmat a legszélesebb, történeti értelmezésben vesszük. Az ilyen vizsgálatokban mindig az illető kor ill. korok *irodalmi tudata* az irányadó.⁹

Van azonban itt még egy nehézség: régi irodalmunk legnagyobb része idegenből való „fordítás” a szó akkori értelmében, azaz átdolgozás. Nem könnyű eldönteni, mit írhatunk a szerző és mennyit az átdolgozó javára. Ma már eléggé tisztázódott ugyan a helyzet a szorgalmas motívum- és forráskutatások nyomán, de még mindig nem annyira, hogy ne maradtak volna megoldatlan kérdések. (Természetesen mindez nem vonatkozik a nagy egvénségekre. Ezeknél csillog minden, amihez csak hozzáérnek.)

Dolgozatunk során az *irodalmi*, nem pedig a néphumorral foglalkozunk. „Irodalmi” és „népi” ismét két erősen vitatott fogalom a régiségre vonatkozólag. Számunkra elég annyi, hogy a többé-kevésbé irodalmi szándékú műveket vesszük tekintetbe, míg a népdalokra, népkönyvekre csak egy-egy pillantást vetünk. A néphumorról t. i. már rendelkezésre áll Imre Sándor tanulmánya.¹⁰ Azonban ettől eltekintve is meg kellett volna vonnunk ezt a korlátot, mégpedig főleg a szempont és módszer egységének megóvása végett.

⁹ L. e. tekintetben Horváth János úttörő munkáit.

¹⁰ A néphumor a magyar irodalomban. Bp. 1890. — Ő azonban más szempontokkal dolgozik, s így a jelen dolgozatot nem lehet műve kiegészítő párhuzamaként felfogni.

Igaz, hogy végelemzésben ugyanaz a magyar szellem nyilatkozik meg sajátosságaival mind a két téren; de azért ma már mégsem kezelhetünk egyformán irodalmat és folklort. Különben pedig ezek a népi termékek sokszor annyi nehézséget vetnek föl, hogy a tulajdonképeni feldolgozást megelőző vizsgálódások tanulmányunkat túlságosan megduzzasztották volna.

Az irodalmi humor két fajtáját különböztetjük meg: *tartalmi* és *stílushumort*. Az előbbi a gondolatokban, az utóbbi a kifejezési formákban — műfaj, szólásfordulatok, alakzatok, rímelés, stb. — nyilvánuló humor.

4. Tárgyunkkal, amint azt az eddigiekben körvonalaztuk, tudtunkra még senki sem foglalkozott. Imre Sándor más szempontú művéről az előbb emlékeztünk meg. B é r c z i Károly *Az irodalmi humorról* írt kis tanulmányában (Szépirod. Figyelő I. k.) elméletileg tárgyalja a kérdést. Az egyes írókra és művekre vonatkozólag is inkább csak szétszórt megjegyzések, utalások találhatók e tekintetben. (Mikes humoráról sincs még módszeres tanulmányunk!)

Minthogy a kutatók figyelme eddig inkább a gazdagabb anyagot nyújtó XIX. század felé irányult, természetesen inkább kínálkozott, hogy a régi magyar irodalmat vegyük vizsgálat alá. Az anyag itt szerényebb, de nem kevésbé érdekes: a kialakulás fokait figyelhetjük meg benne. *Célunk* tehát: végigkísérni régi irodalmunkban a humor nyomait, sajátosságait, fejlődését, különös figyelemmel elemezve — irodalmi humorról beszélünk — nagy íróink humorát. Ez a vizsgálat természetesen túlmutat önmagán: rávilágít a szellemre, amelynek megnyilvánulásaival foglalkozunk. *Van-e valóban* — amit már elméletileg föltételeztünk, — *sajátos magyar humor, s mik ennek jellemző vonásai?* — ehhez a nagyérdekességű kérdéshez szeretne ez a dolgozat végső fokon néhány adalékot szolgáltatni.

Középkor.

„A humor drága ajándéka — mondja Sík Sándor — nem nagyon gyakori a magyar irodalomban, és régen talán még ritkább, mint a sokváltozatú modernebb korban.“¹

Amint láttuk, természetes, hogy így van. De ha valamely korszakunk gyér anyagot nyújt, bizonyára a középkor az. A szerzetesek mély komolyságban, világtól elfordulva élnek, odakint pedig a jókedv féktelen és nyers. Tudjuk azt is, hogy a régi, ú. n. „virágénekek“ maradványait a papság keményen üldözi. Ezekben nagy szerepe lehetett a bennük szereplő durva iréfának, gúnynak.² Finom gúny van abban a két sorban is, amit Zrínyi őrzött meg, mint állítólagos 1463-i népének-töredéket. A török szultánról mondja:

„Mikor magyar király zászlóját látá,
Jó lovának száját futni bocsátá.“

Az ilyen emlékek azonban többé-kevésbé a néphumorral foglalkozó munka körébe tartoznának.

Nem egy példáját látjuk annak, amit az előbbieken „önkéntelen“ és „visszavetített“ humornak neveztünk. Így egy-egy kedvesen naív kódexjegyzet: „Ennek jó áldomása volna jó helyen.“ (Bod-k.) „Én édes Krisztinám! nám igen szép az könyv, mire nem fizetsz?“³ (Gömöry-k) Az első egy börtorkú barát, a második egy jámbor, kissé együgyű másoló-apáca képét idézi az ember elé. Egyenesen pajkos a másoló megjegyzése a három hitében állhatatos, minden kínzást megvető „körösztvény leány“ történetéhez: „Jó volna az kitől lehetnc!“ — t. i. a szüzesség és hit ily szép védelme.⁴ Találunk aztán egy sereg naív etimológiát: így Anonymusnál Álmos = Almus, vagy pedig azért Álmos, mivel álom jövendölte meg születését; Dés neve onnét van, hogy a honfoglaló magyarok ott csatájuk előtt „háromszor Deust kiáltának“ (Pannóniai ének), Szent László (Ladislaus) nevének megfejtése:

¹ Sík: Pázmány 250. l.

² L. pl. a sokat vitatott Supra agnó töredéket.

³ L. Horváth: A magy. irod. műv. kezdetei 140. l.

⁴ Katona: Irod. tan. II. 387. l. Horváth i. m. 134. l.

laus, datio, populus, azaz a népnek Istentől adatott dicsőség (Érdy-k.), és így tovább. A skolasztika hanyatló korának aprólékoskodó naivitásai: milyen volt Szűz Mária külseje az akkori „karakterológia“ tanulságainak figyelembevételével, tudta-e a „septem artes liberales“-t, stb. Pelbárt ezeknek nagy bajnoka.⁵

A zamatos önbizalomnak pompás humorú kis példája a Sándor-kódexnek ez a megjegyzése, — valószínűleg a fordítótól ered:

»En is elődben megyök te neköd mykorth oth lezők [t. i. a mennyországban] és meg kerdözleek mynth wagh.«

Vörösmarty Tót deákja kísért messziről az emberben.

Ugyancsak a Sándor-kódexben találjuk a már említett *Három körösztýén leány* c. „első magyar drámát“, helyesebben dialógust. A latin eredetivel⁶ való összehasonlítás megmutatja, hogy a fordító teljes hűséggel követi eredetijét. De nem ügyetlenül. A helyett tehát, hogy a sokszor emlegetett kormos fazekak ölegetését taglalnók, — hiszen ebben, mint látjuk, ezeketiség érdeme nincs, — nézzük meg egy-két példán a stílushumor első naív és utánzó tapogatózásait nyelvünkön. Ime egy részlet a szűzek és a császár vitájából:

»Monda⁷ az caazaar: myt akar ez: micoda bolondsaag uagyon veletök feele agapes mynemő bolondsaagnak yegeeth esmerőd my hennök lenny: Monda az caazar: nylwan ualoth es igön nagyoth... feelele agapes: az elyen Bezedöderth el vezt isten tegödeth. es mynd hozzaad tartozooth. monda az cazaar ez meg bolondwlth. vigeek el előlem, Monda az massiknak Cionia newő ziznek. Te myt mondaaz, feelele Cionia az en neenem nem bolond. de meltán az te bolondsaagodath feeddy monda az caazar. ez meeg az massiknal is bolondab vigeek el előlem.«⁸

Még jobb ízű, lakonikus rövidségű feleleteivel, Fabius és szolgálai párbeszéde. Fabius kihoztatja maga elé a börtönből a szűzeket és fölzerjed rájuk:

»...mel' zepök mel' nömös leanyok ezök mondaanak az legenyök bizonyauaal hog zepök monda fabius meg fogattatam nekyk zepsegökkel. mondanak az legenyök hyzzök azth, monda fabius alle tom hog zeretsegömre vonhatom őket mondanak az legenyök nehezen tehetöd zereet, monda fabius my okaerth mondanak amazok merth erös hitöweek az az erös hitök vagyon, [az induló irodalmi nyelv tehetetlensége!] monda fabius: zepön zolok en nekyk, mondanak amazok nem gondolnak veelee, Monda fabius en ottan kennal fogook hoz zayok, mondanaak amazok awaal sem gondolnak monda fabius. haath

⁵ Elég ennek bizonyosságául a MIR kis szemelvénykötete is.

⁶ Katona L. tette közzé. ITK 1900. 385—402. l.

⁷ Ritkített típusal jelzi a kiadás a dialógus váltakozását.

⁸ Nyemlt. II. 227—28. l.

megyönk [meggyünk = mit tegyünk], mondanak amazok laassad...
Végre Fabius bemegy a börtönbe, a szolgák pedig kajánul búcsúznak
tőle: »menyel meg uaaronk!...»⁹

Találunk azonban kódexeinkben olyan tréfás-humoros elemeket is, amelyeknek legalább relatív eredetisége nagyobb: a tartalom nemzetközi kincs, a formába öntés azonban többé-kevésbé szabad. Ezek a példák. A prédikáció kívánja az életből vett, vagy költött példázatokat, s azt is, hogy ezek közt mulatságos akadjon. Mintegy a megfeszített figyelem pillanatnyi feloldása ez. Hogy mennyire szerették különben is az ilyen példázatokat, azt mutatja a „keretes mese“ műfaja, meg a „Példák könyve“ néven ismert külön gyűjteményes kódexünk. Igaz, hogy a kódexekben szereplő prédikációk tekintélyes része szintén fordítás, azonban magyar szerző tollából került ki a latin eredeti is: ez T e m e s - v á r i Pelbárt.¹⁰

Tudnunk kell, hogy Pelbárt egyénisége sokkal gazdagabb, mint az (állítólag) Mátyás humanista udvarát ostorozó, zordon komolyságú barátarcél a köztudatban sejtetni engedné. Van benne kedvesség, finomság, s ami minket különösen érdekel: humorba hajló bölcs józanság és ironia. Nem ringatja illuziókba magát hallgatóságát illetőleg: „Huiusmodi exemplum idiccico inserui ut dormitans populus in sermone post prandium expergiscatur ad audiendum tali consolatio-ne.“ Ismét: „Pro exemplo consolatorio ad excitandum dormientes“...¹¹ — ilyen tréfás „ébresztő exemplum“ pl. a kolduló barátot megréfáló fistulator esete. A barát egy hordón állva prédikál; közben a fistulator szép csendesen elvagdálja a tartóabroncsokat. Mikor aztán egyszer a barát belehevülve felkiált: „Hic idem summegar si non verum est quod dico!“, s nagyot toppant lábával a hordóra, az egyszerre csak megnyílik, és ő belepottyan.¹² Ilyen a férjhezmenni vágyó leány esete.¹³

A Rosarium bevezetésében — utolsó műve — az akkor

⁹ U. o. 228—29. l.

¹⁰ Pelbárt és a kódexek egyezéseit l. Szilárdy: T. P. 61—66. l. Horváth Cyrill: Pomerius 89—120. l. Horváth J.: A m. irod. műv. kezdetei.

¹¹ Quadrag. p. I. s. XXII. G. és p. II. s. XXII. U. Id. Horváth Cyrill i. m. 145. l.

¹² Quadr. II. XXXVIII. Id. Szilády i. m. 25. l.

¹³ Katona: Irod. tanulm. II. 77. l. — Laskai Osvátnál is találunk ilyen anekdotákat, főleg mesterétől átvéve; pl. a lócsiszár-anekdota Temesvári: Quadrages. P. II. Serm. 31. R., Laskai: Quadrag. Bigae Salutis 1506., 33. S., Serm. Dominicales 1498., 119. (György L.: A magyar anekdota története 155. l.).

már Európaszerte magasztalt Pelbárt az elegáns ironia hangján szólal meg: „Valóban megvallom, hogy habár a nagyobb képzettségűek előtt fölöslegesnek látszik is [ez a könyv], mégis a hozzám hasonló kevésbbé tudósoknak, hát igen, eléggé szükséges.“¹⁴

Kódexeinkben tréfás ízű példák: a sánta és vak ember gyümölcslopása (Lobkowitz-k.), a ravasz fülemüle (Kazinczy-k., Barlám és Jozafát legendájában), az együgyű apáca, a három igazságot mondó gonosztevő (Példák könyve), Remete Szent Pál megcastigálja a pálosokat háborgató diósgyőri porkolábot (Érdy-k.). Természetesen mindegyik tanító célzatú. Kedves motivuma a középkornak az ördögön való gúnyolódás. Ilyen a Debreceni-kódexben az ördög lefőzése három találós kérdésre adott felelettel. A Példák könyve is egy helyen „zegen ag ellenség“-nek nevezi a sántát. Fölmerül minden idők egyik állandó témája: az asszonyok csúfolása is. Urunk Jézus az ő feltámadását azért adta hírül asszonyállatoknak, hogy hamarább híre menjen, tudva hogy azok „tytkot nem tarthatnak, de valamit halnak azt legottan meg ielentyk egyebeknek.“ Példa ehhez: a gyóntatni akaró apácák története.¹⁵ A pápa megadja nekik az engedélyt, de ahhoz köti, hogy a nekik adott szelencét másnapig ki ne nyissák. Persze nem állhatják kíváncsiságukban, s a szelencébe rejtett madár elrepül. Ekkép társaikhoz „heun [hiába] terenek meg az zeegeen *confessor anyaym*.“

Nők és ördögök szellemes módon szerepelnek együtt a Barlám és Jozafát-legendában. A király tíz esztendeig elzárva nevelteti fiát egy palotában. Ezután eléje viteti „mindön allatoknak nemyt“, hogy megismerje őket: aranyat, ezüstöt, drágakövet, jó lovakat, drága ruhákat, végül pedig asszonyállatokat. A királyfi mindegyiknek megkérdi a nevét, de már amikor az asszonyokra kerül a sor, „ kezdte azoknak neuöket *zorgalmatossagal*-tudakoznia.“ (Pompás kis egyszavas jellemfestés!) A szolgák „cufsagbol“ ördögnek mondják őket. Mikor aztán a király megkérdi fiát, mit kedvelt a legjobban a mutatottak között, őszintén bevallja: „semyt nem ugan attyam minth az ördögöketh: mert semmire ugan fel nem geriede az en keuansagom: minth őreaiok.“

Ellenállhatatlan nevetésre indít ma a következő példa tanulsága: Egy szerzetes az imádságban mindig „búdosó elmével“ szolgált az Istennek. Szent Benedek erősen megverte

¹⁴ Id. Dömötör L.: T. P. mint író. — Ez a dolgozat (a szegeci egyetem irattárában) nagy szeretettel és belemélyedéssel sok értékes szempontot vet fel Pelbárt alakjára vonatkozólag.

¹⁵ Armbrustnál is szerepel a XVI. sz.-ban (l. o.).

¹⁶ A Cornides-k. húsvéti prédikációja. Nyemlt. VII.

vesszővel, s ettől kezdve az ördög nem merte háborgatni. „Azonkeppen — hangzik a tanulság — minden valaky nem allhat az isteny zolgalaton, chak ygen yol verek yo hyg vezzevuel. annak vtanna oztan *malaztya lezen* az isteny zolgalatra az gyakorta valo veresegnek vtanna.” (Példák könyve.)

Szent Domonkos életében van szó a nagyravágyó barát-ról, aki miközben az úton püspökségről ábrándozik, nem néz maga elé és a sárba pottyan. Szellemes gúnnyal aposztrofálja magát: „kely fel pispek vram, jól tevteneek neked, Mert jgen jól illic ilyen pispeknek illeten saros hely.”

Zrínyi finom kedvességét elővételezi szinte az Erdy-kódexben Remete Szent Antal látogatása Remete Szent Pálnál. A holló, amely eddig mindennap egy fél cipőt hozott Szent Pál táplálására, a vendégség idejére megkettőzteti a táplálékot. Erre kedves vetélkedés indul a szentek között: ki szegje meg az immár egész kenyeret.

Ennyit kódexeinkről. Elszórt nyomok mutatják, hogy megindul már nálunk is a dráma középkori formája: a *misztériumjáték*. Ebben szintén jut hely a komikus elemnek. Nem is bírta volna ki a közönség e nélkül. Ránk maradt pl. a XV. sz.-ből egy bártfai színlap. Amikor Jézus leszáll a pokol tornácára, a gonosz lelkek elmondják, ki mért került a pokolba (szatíra); amikor Mária kenőcsöt vesz, egy kuruzslót léptet fel a szerző, hogy komikus civódásba keverhesse feleségével.¹⁷

Két névszerint is ismert egyéniség művét kell még végül megemlítenünk. A „névszerint ismert” kifejezés ugyan nem helyes, mert az egyik éppen a magyar irodalom nagy ismeretlenje: P. mester, Anonymus. Bárki is lett légyen az ismeretlen krónikás, bizonyos, hogy a gestaírók nagy függetlenségével és fölényével állt szemben anyagával, s hangja igen változatos. Megtalálja benne helyét az idegen nemzet-ségek ellen irányuló megvető gúny is: Árpád követeket küld Zalánhoz, hogy jelentsék neki Tas, Bulcsu és Tuhutum győzelmét. „quasi prae gaudio.”¹⁸ A csehek és szlovének Nyitra várában „cum magno timore... inclusi quasi muti remanserunt.”¹⁹ A kunok tar fejét „Almi ducis milites, mactabant tanquam crudas cucurbitas.”²⁰ (Ezt a kifejezést a Képes Krónikában is megtalálhatjuk, egyébként azonban Marcus mesternek humorérzék nem nagyon adatott.) Főlemelkedik ez az ellenséges hang egészen a haragos szatíráig: „Et jure

¹⁷ Alszeghy: Magy. drámai emlékek 6. l.

¹⁸ 63. l.

¹⁹ 73. l.

²⁰ 23. l.

terra Pannoniae pascua Romanorum esse dicebatur, nam et modo Romani pascuntur de bonis Hungariae.“²¹

Szatiránk azonban van külön is, az első magyar szatirikus költemény: Apáti Ferenc *Cantilénája* a korszak határán. Nem tartunk itt Horváth Jánossal és Beöthy Zsolttal, akik „cantio jocosa“-t, ill. „könnyed gúnyor“-t látnak a versben.²² Szatira ez, mégpedig a javából. Az a keserű erő, amellyel a papság, a pórok, meg a mulatozó, feslett lányok „jámborsága“ ellen szól, minden, csak nem „könnyed“. Sötét és erős hangjával jól illik ez a vers a Mohács előtti idők fenyegető árnyékába.

*

A középkor — a román dogmatika és gót misztika kora — nem humoros korszak. A középkori ember kiiktatja életéből, gondolkozásából a földet: nem mosolyoghat rá a humor megkívánta fölényes szeretettel. Humorérzéke, mondhatnánk, még nincs, ill. szinte egybeesik a komikai érzékel. Nevetni kell néha, ez lelki szükséglet; a sírás és szent révület pillanatait az ellentét erejénél fogva egészséges, sokszor durva kacaj váltja fel az első adandó alkalommal. Látuk, hogy érvényesül ez a törvényszerűség az egyházi műfajokban: prédikációban, misztériumjátékokban is. Mindez azonban csak intermezzo. „Kódexeinkben — írja Kardos Tibor a középkori kultúráról szóló könyvében — ha ritkábban is, de előfordultak szelíd évődések, tréfás jelenetek, azonban úgylátszik különösebb helyet nem foglaltak el a természeténél fogva komoly irodalomban.“²³

Figyelemreméltó ez a mondat: „szelíd évődések, tréfás jelenetek“ gyanánt emlegeti középkori komikai örök megnyilvánulásait, — az előbb nem ilyenekről volt szó! Valóban, ha egységesen tekintjük át az emlékeknek ezt a most tárgyalt, kicsiny, de mégis jellemző csoportját, feltűnő közös vonásuk a *mérséklet*. Tapasztaljuk ezt a kevésbé végletes jelleget — sok szó esett már róla, túlzó véleményekre is adott alkalmat — a komolyság oldalán is. Itt méginkább. A nélkül, hogy termékeink lényegesen különböznenek az európai anyagtól, a minden országban közös témakincsen és jellegen belül, ez a hol fölényesen bölcs, hol hamiskásan pajkos színezet árnyalja őket. Érzésünk szerint ez elsősorban a sajátosan magyar jelleg középkori humorunkban.

²¹ 25. l. — Kézai rokona Anonymusnak az öntudatban, de még kevésbé mutatja nyomát a humornak. Némi csilláma látható a Bársonyos-hegyi menekülés leírásánál. Lib. II. cap. III. §. 5.

²² A m. irod. műv. megoszlása 282. l. — Az első m. politikai színmű 15. l.

²³ Középkori kultúra, középkori költészet 199. l.

Ez a humor természetesen még nem személyes jellegű. De Pelbárt izig-vérig középkori, s mégis már a humanizmus árnyékában álló alakjában fölmerül ez is. Egyáltalán nem szabad feledniünk, hogy szinte az egész ránk maradt anyag már középkorvégi, helyesebben párhuzamos a humanizmus virágkorával. Ez is különlegessége.

Általában naív, s egyszerű eszközökkel dolgozik. Mint mondtuk, közönségének nincsenek nagy igényei. De skálája elég változatos: finom kedvességtől szenvedélyes keserűségig mindent megtalálni mögötte.

A humanizmus kora.

A XVI. században Magyarország élete mélyrehatóan megváltozik. A mohácsi vész után a török és a német kétfelől sanyargatja az országot. Tudjuk, mennyi furfangra, hősiességre, halálmegvetésre van szüksége e korszak emberének, — s nem utolsó sorban mennyi rendíthetetlen kedélyre. Ez nem is hiányzik. A magyartól sosem volt idegen a hetyke bátorság, a „víg meghalás“ művészete. Ismerjük a végvári vitézek sokat emlegetett életét. Kitűnően tükrözi ezt vissza egyetlen nagy XVI. századi költőnk, B a l a s s a néhány versè. Említésre méltó humort azonban nála még a jelzett tágabb értelemben sem találunk. — A történetíró Takáts a magyar vidámság aranykorának nevezi ezt a századot. Ha lállal tréfálkozás, ellenséggel gúnyolódás, egymás közt pajkos enyelgés bőven akad, de inkább az életben, mint az irodalomban. Honnét tudjuk ezt? Fennmaradt anekdotákból, levelekből. B e j c z y Gergely vasmegyei alispán pl. ilyen humorosan fogja fel nehéz helyzetét: „Egy csöpp szénám sincs, nyolc barmom holt meg a nagy kövérségnek miatta, hogy a szalmán koplalt.“ „Ma jövök meg az én erős váramból. Jó! lakánk, csak éhel nem halánk.“ „Csak már mehetnék békével haza, ha az bal lábamat itt felejténém, sem jönnék érte vissza.“ Kevéssel halála előtt is tréfálkozik még a kapott rossz orvosságról.¹ — P e t h e ő János Krusith kapitánynak írja levelében egy török csauszról, akinek Krusith kellemetlenséget szerzett: „Bizony elég visszavaló misét mond kegyelmed után“ (értsd: szitkozódik).² Kedvesen enyelegnek levelezésükben Nádasy Tamás és felesége, Kanizsay Orsika. Amikor Nádasyt nádorrá teszik, tréfásan nagyhangon írja meg haza, mire Orsika: „azt írhatom kegyelmednek, az kevély nádorispánné felől, hogy viselő szoknyája sincs.“ Ná-

¹ Takáts S.: A régi Magyarország jókedve c. kötetében lévő tanulmányából. V. ö. még u. ő a Hangok a multból c. kötetben: Ahstemius Bornemissza Pál, 18—19, 25. l. Stb. Takáts történetfeldolgozásával természetesen nem érthetünk egyet; vö. Hóman—Szekfű: Magyar történet V.

² U. o. 12. l.

dasdy ilyenformán irogatja alá magát: „az te villámkovácsod“, „az te ősz kányád“, „az te vén nádorispánod“, „az te agg hadnagyod“ felesége pedig „szerelmes hadnagyom“-nak, „tekéntetes, nagyságos, tisztelendő és szerelmes ágyastársam“-nak címezi.³ Talpraesett asszony lehetett Batthyány Ferencné is, aki ilyen furfangos együgyűséggel búvik ki a neki ajánlott rossz üzlet alól: „nekem kicsiny fejem van, soká kell gondolkoznom.“⁴

Mindezt, mint mondtuk, azért említjük csak meg, hogy némi fogalmat adjunk az életnek erről a felajzott hangulatáról, mondhatni ízéről, mert ha közvetlenül nem is, de közvetve nagyon erősen megérik a század irodalmán.

Az irodalomra két jelentős áramlat nyomja rá bélyegét: *humanizmus* és *reformáció*.

A magas humanizmus, tudjuk, már a XV. században megkezdődik, sőt nagy virágzásra jut Mátyás király udvarában. Felszívódása is megindul a magyar szellemi életben, támogatva a külföldi egyetemeket járó ifjúság tapasztalataitól.⁵ Ez a lejjebb szálló, népivé váló humanizmus megmutatkozik az egész század irodalmának tudákos jellegében, közkincs-szerű motívumaiban. Ez a fajta humanizmus egyszersmind karöltve jelenik meg a terjedő protestantizmussal. A reformáció természetes műfaja, amely most nálunk is felvirágzik, a *hitvita*, hangneme az éles gúny, szatira.

Ebből a sajátos környezetből bontakozik ki az első — történeti értelemben vett — nagy magyar humorista: Heltai Gáspár alakja. Mielőtt azonban vele foglalkoznánk, látnunk kell a korszak többi termékét.

Az alantas, durva — akkor komikusnak érzett — tréfák megnyilvánulásai az ú. n. „népkönyvek“, mint Salamon és Markalf, Mankóczi István, viselt dolgai, vagy az az egyébként ismeretlen, Trágár Balázsról szóló népkönyv, amelyből Bornemisza Péter idéz egy prédikációjában.⁶ Ezeknél valóban minden történeti érzékünket elő kell ma vennünk, hogy megértsük: mért szerették akkor őket és mért mulattak rajtuk. Nem foglalkozunk itt velük részletesebben; az elsőre úgylis vissza kell még térnünk egyszer Heltai-vel kapcsolatban.

³ V. o. 12—13, l. Dézsi: Tinódi 42. l.

⁴ Takáts i. m. 15, l. — Vö. még u. 6: A magyar múlt tarlójáról.

⁵ L. Horváth: A magy. irod. műv. megoszlása. Vö. Hóman—Szekfű: Magy. történet III. 401—403 l.

⁶ L. Pintér: A magy. irod. tört. Bp. 1938. I. 211. l. György i. m.

JANUS PANNONIUS.

Az udvari humanizmusnak ő a legnagyobb képviselője, az egyetlen, akire érdemes behatóbb pillantást vetnünk. Egyébként ez a humanizmus szempontunkból kevésbé jelentős. Említettük már, hogy inkább gúnyos, komikus, tehát nem igazán humoros hangjai vannak. Az epigramma kívánta könnyű és mérsékelt tréfa jellemző ezekre a versekre. De nem is igen lehetne Janus, vagy valamelyik társa, a magyar humor igazi képviselője. Nemzetközi ötletkincs, nemzetközi feldolgozási módszerek, elvszerű utánzás, — mindez vajmi kevés teret engedett nemzeti és egyéni jellegnek. Persze egy igazi nagy költő áttörhette volna mindezt, ilyen azonban nem akadt köztük. Janus sem az.

Az ő komikai tere is a jellemző humanista műfaj: az epigramma. Csípős pl.: *Ad Marcum*, komikus: *De Frando naufrago*, félgúnyos: *Galeotti peregrinationem irridet*. Gyakori a humoros szójáték: *In Gryllum*, *Ad Carbonem poetam*. Szellemes: *In furem Virgilianum*. (Ha úgy tud lopni az illető Vergiliustól, mint Vergilius Homerostól, felmenti a plágium vádjá alól!) Mindezekben a versekben, Huszti Józsefnek, Janus részletes vizsgálójának találó megjegyzése szerint, többé-kevésbé „könnyű parittya“-val⁷ dolgozik. Nem humor ez, sokkal felszínesebb annál. Legfeljebb néha elevenebb, maróbb lesz a gúny:

In arrogantem.

Tu, qui tanta sapis, dic unde ciconia rostrum

Sic quatiat, quamvis algeat illa nihil?

Negyritkán pedig — ez a legrokonszenvesebb komikai hangja — fölcsendül a barátságos enyelgés is. Ilyen egy epigrammája Galeottóhoz, ahol felpanaszolja, hogy küldött versét megjegyzés nélkül kapta tőle vissza. Hihetetlen, hogy minden tetszett volna benne; nem marad más hátra, mint hogy semmi sem tetszett. De lehet még egy megoldás:

Est quiddam ulterius; facturus taedia nugas,

Ne legisse quidem, te, Galeotte, puto.⁸

Szilágyi Sándor *Erdélyország története* c. munkájában Piso Jakab leveleit és költeményeit dicséri, mint a „kedélyesség, ép humor, szellem“ megnyilvánulásait.⁹ Seivert is megemlíti a *Nachrichten*-ben, hogy amikor Piso a

⁷ J. P. 288. l.

⁸ Az említett és idézett verseket l. Poëmata I. 517., 487., 466., 530., 547., 479., 489. l.

⁹ I. m. 153. l.

pápnál járt követségben, „ihm sein Verstand und Witz, eine allgemeine Achtung erwarb.“¹⁰ A vizsgálat azt mutatja, hogy mindebben kétségtelenül van igazság, de nem találjuk, hogy az ő humorérzéke vagy stílusának jellege lényegesen meghaladná a humanista átlagot.

Szólhatnánk itt még Galeotto munkájáról, amely bőven tartalmaz Mátyás-anekdotákat; ő azonban nem magyar, történeteinek nagyrésze nemzetközi vándoranekdota, s anyagát úgy is megtaláljuk, jobbizűen, Heltainál.

NŐCSÚFOLÓ VERSEK.

Ennek a „műfajnak“ őst látjuk már kódexeinkben is. A humanizmus erősen divatba hozta. Csák t o r n y a i Mátyás pl. a „Római feő asszonyok perlődésé“ -vel kapcsolatban egész kis könyvecskét szerkeszt össze kifogyhatatlan példáiból. Nem sok említésre méltó akad benne. A „lakodalmi gajd“-okban és hasonlóképpen a részegeseket csúfoló versekben a tréfálkozás színvonala rendszerint alantas és durva. Legszellemesebb a házasság énekei közt az *Adhortatio mulierum*. Nem szabad elfelejteniünk, hogy a morális, tanító jelleg folytatódik, sőt még erősödik a reformáció hatása alatt. Itt is a fiatal férj oktatja újházasság társát. A jóízű gúny minden szakasz végén pattan elő: a férj felsorolja, mi mindennek fogják elnevezni feleségét az „ifjak“, ha nem engedelmessé válnak tanácsainak. Mondják majd „szólhatatlan társnak“, „az ebből készülnek“, „csácsogó szajkónak“, „kabolavezérnek“, „az Simon bírónak“, puhán kötött rokkának“, „feneketlen kasnak“, „jeles borcsiszárnak“, stb. Végül így inti:

„Ha meg nem fogadod: Isten ne mentsön,
Bottul, pálczátul az te hátadat,
Piros orczádat szégyönvallástul,
Hátadnak hosszát szép s ú d á r pálczátul.“

A „szép s ú d á r“ pálcza nem sikerületlen, pajzán gúny.

A r m b r u s t (Ormprust) K r i s t ó f már jóval durvább hangon szól a *Gonosz asszonyembereknek erkölcsökről való ének*-ben. Érthető elkeseredése, mert egy fősvény „ebagnőnél“ van szálláson Augsburgban, aki még csak be sem fűti a szobáját. Versezetében kiönti bosszúságát az egész asszonyi nemzetség ellen. Az asszonyok földi ördögök. A férfit Isten tiszta földből teremtette, az asszonyt haszontalan csontból. Mennyi veszedelemről szól a világtörténet asszonyok miatt! Maró gúnnyal jellemzi tulajdonságaikat. Az

¹⁰ I. m. 328. l. A kiadások felsorolását l. u. o. Epigrammáiból közöl 334–37. l.

egyik strófa itt érdekes, mert szellemes jelenetben oldja fel a mondanivalót:

›Egy képirót kérdenek vala egyszer sok jámborok,
Hogy megírna sokadalombéli számtalan sok zajgást,
Ez munkától ez képiró magát nem kimélvén,
Szép festékkal, mesterséggel három asszont írta.‹

Majd így folytatja, persze ironikusan:

›Tovább immár illik szólnunk ő állhatatosságokról,
Barátságokról, tekkéletességekről, nagy eszokról,
Bátorságokról, tanácskozásokról, kinek vége nem volt,
Régtől fogva végezetik soha nem is léssen.‹

Következik a már ismeretes példa a gyóntatni akaró apácákról, s még mások; végül intés saját neméhez, hogy óvakodjanak az asszonyoktól.

Célzásszerűen persze még több helyen fölmerül az asszonycsúfolás motívuma, így pl. Tar. Benedek egyébként kizárólag moralizáló *Házasságrul való dicsíret*-ében, Szakmári Fabricius István: *De amatorius affectionibus*-ában, stb. Hiszen mondtuk, hogy kordivat. Legmagyarosabb ízű változata mindenesetre az itt felhozott példákban is néhol látott hamiskás-gúnyos enyelgés.

HISTÓRIÁK.

A kor egyik legkedveltebb műfaja a történeti és regényes tárgyú história.

Illosvai *Toldi*-ja legcsattanósabb példája annak mennyire nem a tárgytól függ a mű humora. Milyen fölséges humoros változatokat tudott teremteni Arany mindaból, ami itt száraz, élettelen anyaghalmaz! Kiáltó példája az idétlen (burleszk) komikumnak, amikor Toldi „az farkánál fogva“ vonszolja mézszárszékre a bikát!

Friss, szellemes menete van ellenben *Béla király és Bankó lánya* c., ismeretlen szerzőtől való széphistóriánknak. A fériruhát öltő és minden próbát megálló lány közismert története. Ötletes módon menekül meg a fürdőtől, ahol persze kiderülne lány volta. Amikor már indul vissza a király udvarából, akkor fedi fel magát, megint szellemes gúnynal:

›Mikor beszörzöde szép könnyő gályában
Az Duna vizének aláfolyásában,
Hamar kapcsolja komoka dolmányát,
Királynak mutatá szép két almáját.

A Bankó leánya ezt mondta királynak:

›Teremnek-e király te birodalomban,
Az te szép kertedben ilyen drága almák,
Mint az én kertemben, kik előtted voltak?

Budára hoztam, volt az két drága almát,
De nem tudtad, király, megszegni az almát!
Felszóval kiálta, utána indíta,
Minden népének sokaságát indíta.»

TINÓDI SEBESTYÉN.

Tinódi, ahogyan a rá vonatkozó adatokból előttünk áll, nagyon is komoly ember volt, tiszteletreméltó történeti és tanító szándékkal műveiben. Nem is nagyon találunk az ő históriáiban humoros, mulatságos elemet. Néhol egy-egy strófa:

»Ejjel az terekek mind nyúgosznak vala,
Senkitől félelmök ő nekik nem vala,
Ugyan egy imegbe nyakaztatnak vala,
Héder bék az várba ingében szaladt vala.»

(Szegedi veszedelem.)

»Egőr jó szerencséjén víg voltában
Vígan iszik szikszai jó borában,
Mert ha terek csúsz vala Egörvárba,
Vízről 'nád teröm vala ő orrába.«¹¹

(Eger vár viadaljáról való ének. Záróstrófa.)

A Zsigmond királyról szóló história vége nyers tréfa. — Tréfás persze ez is:¹²

»Élt itt ő száz esztendőt ez világban:
Ötvenegy esztendőt az királyságban,
Huszonhét esztendőt az rómaiban,
Tizenhét esztendőt a Csehországban,
Zsigmond éle őt esztendőt császárságban.»

Históriáin kívül azonban ismerjük két víg lantos énekét is. (Mészöly G. feltevése szerint bizonyára több ilyen tréfás verzetet is készíthetett lakomákra, de ezekről nem sokat tartott, s azért nem nyomatta ki őket gyűjteményében.¹³) Az egyik *Az udvarbírákról és kulcsárokról*, helyesebben ellenük szóló vers, tréfás szitkozódás, amért nem adnak neki, a lantosnak, jó bort. Pedig a boros víz nádat terem orrában, rontja egészségét, kisebbíti hangját. A hamis udvarbírák és kulcsárok a szolgákkal és szolgálokkal is sóványan bánnak, azért „Lelkőkért ők sápi zoltárt olvasnak, — Dolhai dekrétomot fejükre monnak.“ Inti őket, elégítsék ki tisztességesen, ne várják fejükre a lantos átkát.

¹¹ T. i. a lantosnak.

¹² Szilády, Acsády komolynak veszi! V. ö. Mészöly: T. S. 125 l.

¹³ Mészöly i. m. 123. l.

Az udvarbírákkal sok baja volt: másik víg versét, a *Sokféle részögösökről* írottat is azzal fejezi be, hogy szomjasan szerzé, mert az átkozott udvarbírák nem adnak bort neki. Humoros balsorsa a részegségről éneklőnek! — Ez a vers elevebb, sikerültebb, mint a kicsit erőltetett ízű előző. Erkölcsi célzatot szolgál, intellemmel is végződik, de azért közben maga is szinte megfélekedzik a célról, s látható élvezettel időz el a részegek viselkedésének leírásánál. Igen jóízű genreképeket kapunk így. Kezdődik ez már az első „részögössel“. A szólóhegyet elsőnek

•Falálá meg egy bak kecske, szép voltát látá,
Gyümölcsét megharapálá és megvidula,
Szép szakálát igen rázá, magát hagyigálá.◊

Noé bort készít a szőlőből, „az jó borban köppente“, azért aztán részeg álmában Kám „megmeveti“. — Ezután leírja a részegek különböző neveit. Legdévajabb persze az asszonyokról szóló rész:

•Az asszonyok, szép leányok nagy gyengén élnek,
Az asztalnál ők sem esznek, nagy fittyel élnek,
Maga még reggel szép sólt kappant ők elnyeltenek.

Ezüst kannácskát az pinczébe eligazítanak,
Regtől fogva kit éfélig meg sem száraznak,
Két rossz tálat ők zörgetnek, szöknek, tombolnak.

Sőt ők gyakran ablakokban hogy hímöt varrnak,
Rejtők hehrlől boros edént ők előrántnak,
Egyet-kettőt akasztalnak, ők esmég isznak.

Vén asszonyok jaj szegényök ők is kullagnak,
Setét herre bort ha kapnak eltoszogatnak;
A leányok ha elloppják, igen kogyognak.◊

De megjelennek egyszer csak a „vígságtévők“ is — és most kapjuk az *igazi*, magasrendű humornak talán első hangját (az ügyetlen kifejezéseken át) régi irodalmunkban:

•Ime elrejtöztenek volt az vígságtévők,
Lantosok és hegedősök, kiknek bor lelkök,
Csak borért is elzörgetnek néha szegényök.

Gyorsan köppent, még idején békeni magát,
Szunnyad, véti ő nótáját, vonszja az fáját,
Meg is ütik — néha történik — bottal az hátát.◊

Ügyetlen kifejezésekről beszéltünk, de talán nem is olyan ügyetlenek. A hangulat tökéletes és mélyen humoros.

Az ijedten, gyorsan hörpentgető, mámorában el-elszunyókáló ágrólszakadt lantos, akire rá-ráhúznak a türelmetlen és elégedetlen uraságok, megindító alak, de ugyanakkor nem szűnik meg tréfás lenni. Az egészben pedig valami rejtett melegforrás, személyes részvét bújkál — legjobban tetten-érhető az önkéntelenül feltörő „szegényök“-ben —: érezzük, hogy ő is közéjük tartozik, hogy talán maga is nem egyszer volt hasonló helyzetben.

Hogy Tinódinak volt érzéke humorosan fogni fel a be-köszöntő nyomorúságot, azt különben mutatja az a közismert hely is, amikor Kassán hideg szobában írja históriáját, s „gyakran fú körmébe, mert nincs pénz tarsolyában.“¹⁴

Itt említhetjük meg Moldvai Mihály és Hegedűs Márton deák ránkmaradt énekeit; ilyen most megismert ágrólszakadt énekesek, de az alja fajtából, s verseikből nem humor, hanem — főleg Hegedűsnél — keserűség, cinizmus szól.¹⁵

AZ KOPASZSÁGNAK DICSIRETI.

Sajátos kis művel állunk szemben „Az kopaszságnac diczireti“ címen Kolozsvárott 1589-ben megjelent könyvben. Az újonnan közzétevő Gyalui Farkas ezt az alcímet adja neki: „Magyar humoros mű 1589-ből“ Szerzőjének Szabó Károly Hunyadi Ferencet, Báthory István és Zsigmond udvari orvosát tartja,¹⁶ de csak azért, mert más ilyen játsszi kedélyű embert nem ismer a századból.¹⁷ Ez természetesen vajmi gyöngé megokolás.

A művecskét egészen átjárja a humanista tudákosság. Föltétlenül van morális célzata is: megmossa a kopaszságot kigúnyoló könnyelmű fiatalok fejét; de ugyanakkor az egészen komolykodó, rejtett irónia vonul végig. „Jól elrejtett, ép azért igen érdeklő irónia“ — mondja találóan Imre Sándor.¹⁸ Már a cím, de méginkább az előrebocsátott latin vers világosan leleplezi a csúfondárosságot:

»Gaude calua cohors, capitis nam gloria vestri
Cynthia fulgenti nunc velut orbe nitet.
A coma reddebat si quem nutrita superbum.
Illico tonsoris suadeo tecta petat.
Perleget hunc crinitus enim quicumque libellum
Omnibus a membris optat abesse pilos.«

¹⁴ Budai Ali basa históriájának vége. RMKT. III. 104. l.

¹⁵ L. Szilády Áron: Három hegedűs ének. Századok 1882. 29—40. l.

¹⁶ Egy tréfás orvosságadását Kemény J. beszéli el Önéletírásában. 20. l.

¹⁷ Bevezetés 8—9. l.

¹⁸ A néphumor a m. irod.-ban 62. l.

Az érdekes emlékekkel irodalomtörténetünk eddig kevésbé foglalkozott, azért részletesebben fogjuk ismertetni.

Keret gyanánt megtudjuk, hogy a könyv szerzőjét vacsorára hívják, s a vendégek közt egy „tekintetes, öreg ábrázatú szép vén ember“-t lát. Amidőn asztalhoz ülnek, szokás szerint leveszik süvegüket, s ekkor kiderül, hogy a vénember egészen kopasz. Az asztalnál ülő ifjak titokban mosolyognak egymásra, s éhségüket elverve, elkezdenek csúfondárosan sugdosódni. Erre a kopasz nagy prédikációt tart nekik.

A haj és szőr — imígy a kopasz — „igen alávaló marha“, haszontalan nedvességből és verejtékből lesz, azért a természet is, mint hiábavaló és ártalmas dolgot, a test külső részére taszítja ki. Az oktan állatoknak bő szőrözetük van, főleg a goromba juhoknak; az ember jobbára mezítelen, bár némely tagján terem szőr, hogy azért el ne bízsa magát. Legbecsesebb tagunk, szemünk, egész síma. Tehát mennél kopaszabb valaki, annál emberebb és okosabb. — A kopasz emberek minden időben csakugyan tudósok és bölcssek voltak: így Aristoteles, Sokrates, Diogenes, Cicero, Anakreon, Aristophanes, Caesar, a szent próféták és apostolok. A tudatlan és goromba gyermek- és ifjúkorban bő hajunk van, a vénség megért erkölcsének jele a kopaszság. A haj „nem lakhatik együtt az eszességgel, mint az sötétség nem fér össze az világossággal. Ha pedig nem minden vén kopasz, nem csuda, mert nem minden vén eszes és nem minden éri az emberi állapotnak tzéllját el.“

Ennek a dolognak magyarázata az, hogy a természet mindenben grádusonként halad. Az okosság is idővel növekszik az emberben. Először tehát hajjal ékesít a természet, mint a fát virággal és levéllel; de gyümölcs (az okosság) addig nem terem rajta, míg emezek ott vannak. Azért az isteni tudományban forgolódó papok és barátok pilist nyírnak és beretválnak, az egyiptombéli bölcsék pedig minden szőrüket elnyírátták. Ha az erőszakos kopaszságnak is ily nagy a haszna, mekkora lehet, ha maga a természet adja? Az ember feje hasonló a mennyországhoz — ezt részletes, szörszálhasogató párhuzamban fejti ki —, már pedig a menny, a hold, nap és csillagok kopaszok, csak az üstökös „hajjas csillag“, de az nem is igazi csillag, s föltűntet veszélyt jelent. Az Isten bölcsesége is szívesebben lakik hát a síma főben. A kopasz ember feje úgy fénylik, mint a teljes hold és a nap: a fényesség pedig szép, s az isteni természethez hasonló dolog. — Az aszonyok itt sem viszik el szárazon: tudják a „leanzók“ és ifjú asszonyok, hogy a szőrösség ellenkezik az ékességgel, azért kiszaggatják homlokukról és orcáikról a szőrt és haját. Az egészségnek és hadakozásnak is használ a kopaszság. Vitéznek, férfiúnak nem

jó a sok haj, „az Asszonyi állatoknak adta az természet az hosszú haját, de az mint szoktuk mondani, rövid elmét adott melléje.“ Azért egy asszony sem kopaszul meg, csak betegségében, de akkor is újra kinő utána a haja. A nagy-hajú férfi ellenben asszonyos és parázna természetű.

A beszéd erkölcsi intéssel végződik.

Amint látjuk, emlékünk az ú. n. *enkómium*-ok, ironikus dicséretetek sorába tartozik. Turóczy-Trostler József mutatott rá,¹⁹ hogy sok más társával együtt ez is Synesios görög püspök művének származéka. Van még egy latin nyelvű kopaszság-dicséretünk a XVII. századból: Csanaaki Má-té kálvinista teológus-orvos Erasmus szellemében írt, tudákos műve, a *Scabiei encomium*.²⁰

A legnépesebb műfaj az enkómiumok közt, Turóczy szerint, a köszvény-dicséretetek. Nekiünk is ismeretes egy *Laus podagrae*-nk, amelyet a szervesség kedvéért itt tárgyalunk, noha valószínűleg VXVII. századi termék.²¹ Forrása Jacobus Pontanuson át Pirckheimer.²² Különbözik a Kopaszság dicséreti-től verses formájával, de némileg hangjában is: könnyedebb, csúfondárosabb, szellemesebb, kevésbé nehézkes és vegyes jellegű, de éppen ezért kevésbé érdekes is. Részletes ismertetésébe nem bocsátkozunk. Kifejti, hogy jó dolga van a köszvényesnek, mindenki megtiszteli, kiméli, baja önmegtartóztatásra szorítja, jámbor életre szoktatja s így üdvösségre viszi; miért átkozza hát „kedves Podagra“-ját? Lassú járásáért nagyúrnak is tarthatják; éjjel is „gyengédeden hever“, mert „jó beszéllő társod posog a' labodban“, stb. Szatirikussá válik a hangja, amikor a szegény munkásokkal veti össze életét. Rövidke mű; a végén még egy kis Toldalék van, hihetőleg egy későbbi nyomtató kezéből, azért — mint maga mondja —, hogy tiszta papiros ne maradjon ki.

TOLNAI DECSI GÁSPÁR PRÉDIKÁCIÓI.

A XVI. század protestáns prédikátorai közt érdekes alak Tolnai Decsi Gáspár. Ránk maradt beszédei azért is különálló jellegűek, mert polemikusak, de nem a dogmatika, hanem az erkölestan terén: „az utolsó időben egynéhány regnáló bűnök“ ellen. Az első prédikáció a bűnről szól általában, azután egymásután veszi a részegséget, paráznaságot és táncot, mint kora legfőbb bűneit. Sötét, erős színezetű,

¹⁹ Az alább említendő *Laus podagrae* új kiadásának Utószavában, az enkómiumokról szóló kis tanulmányában. 4. l.

²⁰ A Nem. Múz. könyvtárában. Vö. Turóczy id. tanulm.

²¹ Vö. erre nézve id. kiadás 10. l.

²² U. o. 8—9. l.

eleven, egyéni jellegű író. Természetesen a vallási polémia nála is hangot kap néha:

›Mert először soha az Isten igéiben meg nem találod, hogy az Isten az hus etelt valamel' napon bűnnek mondotta volna, hanem ha az Papanak mas Bibliaia vagion, kibén meg tiltatott legien.²³

Az ilyen mondatok jellemzők rá:

›Am purgalliak azért az ú buia, parazna természeteket, de az Istenis kis purgallia őket az ú orszagabol.²⁴

›Mint Daud, ki mikor egi delliest palotaiából ala kezdet vala kakuczolni az mas ember vduarara, es az Vrias feleséget meg latta volna, meg fogattatek az gonosz kiuansagtul es paraznalkodek. Es miért hogi az kasa szaiat meg egette uala, osztan az vtan mastis arra int uala²⁵ stb.²⁵

Kaján gúnyval szól a következőkben:

›soha oli tancz ninczen, kibén az testnek es az szemnek kiuansaga meg nem talaltatnek, mert ha ezek az tanczban benne ninczenek, mi az oka hog' örömesben tanczolsz egyikkel hogi sem mint masikkal, az szebbikkal, hog' sem mint rutabbikkal. Oka ez mert inkább szereted az szebbiket hog' sem mint az szörniebbiket. Maga hiszem egiarant kellene tanczodnod mindenikkel, ha valamit egiébet az tanczba nem keresnel.²⁶

Ez az enyhébb, hamiskás hang néha már Pázmányt elővételezi:

›De hog' te bor-czisar battia meg erced, nem emberrel vagion am teneked főkeppen pöröd...²⁷

›Touabba igen nag' különbség vagion te közötted, es ez ket Patriarcha (t. i. Noé és Lót) közöt. Mert nem oluassuk, hog' ezek eletekben eczernel többszer reszegültek volna meg. Te penig csak nem mindennap fel teszed az Orban süueget, meg penig ketszer haromszoris. Latode azért hog' sohonnan el nem szalad hac z es semmi magad mentsege nem lehet.²⁸

VERSES HITVITAK.

A hitviták jellemzője a rengeteg moralizálás, végeérhetetlen szentírási idézetek és éles, erős, gúnyos támadó hang. Ez utóbbi téren, amely bennünket egyedül érdekel, a legkibélyegzettebb egyéniség Székharosi Horváth András.

²³ I. m. 11. l. A mű a M. Tud. Akad. könyvtárában található, RMIr Qu. 103. jelzés alatt.

²⁴ U. o. 12. l.

²⁵ U. o. 40. l.

²⁶ U. o. 61. l.

²⁷ U. o. 28. l.

²⁸ U. o. 28–29. l.

Durvaságban nem marad mások mögött; ámde neki szelleme-
sebb fegyverei is vannak. Jól ért az iróniához:

»Sósvíztől tartjuk bűnnek bocsánatját,
Olaj elveszi szívünk álnokságát,
Sok gyertyagyújtás istennek haragját.«

(Az Antikrisztus országa ellen.)

»Sem mire sem kell hát a Krisztus halála,
Csak legyen sok pénzed az lélekváltságra,...
Sok gyertyagyújtásra az vigiliára...«

(Kétféle hitről.)

Gúnyos ellentétek:

»Üdvözít tégedet sok pap-barát-morgás...«

(U. o.)

»Néki kuklyából varrnak üdvösséget,
Nőtelenességben sokan könnyebbséget,
Hús nem-ételből jó keresztyénséget.«

(Az Antikrisztus országa ellen.)

Szójátékok, torzítások:

»Ütközet nagy lesz mindenkor a farsangban,
Mikor Czibere bán beszáll az Bánságban,
Koncz vajda haragszik dül-fül haragjában,
Mert nincs tisztessége az negyven hat napban.«

(Kétféle hitről.)

»Az vagdalt hurkát, az a brakosztót
nagy sokan forgatják
Ezerszer egy nap ha megszámlálják, imádságnak tudják,
Az szent asszonyok nagy szentségeket ezzel, mutogatják.«

(Az Istennek irgalmasságáról.)

Hozzátartozik még a jellemzés teljességéhez, hogy sikerül neki néha, egy-két erős vonással, egész komikus-gúnyos jelenetet elének állítani:

»Reggel a papok ha böjtökben felkelnek,
Kelletlen az haltul igen birbitelnek,
Sok precest olvasnak, egyházat kerengnek,
Honnét halat hoznak, mindenfelé néznek.«

(Kétféle hitről.)

A legmaróbb szatirát ebbe a szakaszba sűrítette:

»Olly igen féltém az török császár
Meg ne jargalná szent László lovát,
Fogva ne vinné sok kövér papját,
Az kik kerengik szép koporsóját.«

(Panasza Krisztusnak.)²⁹

* * *

A hitvita ebben a században még meglehetősen egyoldalú, mert a katolikusok csak lassan ocsúdnak fel a hirtelen megtámadtatás dermedtségéből, — hogy aztán a következő században annál erősebben vágjanak vissza. De már a század végefelé az ú. n. „Felnémeti névtelen“ *Cantio*-ja, a „Luther-papok“ ellen, semmiben sem marad el az ellentábor gúnya mögött:

»Bárány ruhában ők el-béjövének,
És szegén életet elébb hirdetének,
Egy forintos ruhát papok viselének,
Az nagy szegénységgel prédikállanának.

... Immár most szegődnek mint im a béresek,
Merih Júdás tiszteje oldalokon vagyton,
Három pénzt nem vesznek, száz forintot kérnek,
Még annak felette Gath subát kívánnak.

.. Torkig való drága ránczos palástokat
Nám az ő testekhez oly igen illetik,
Az margitás gallért, nyokakat befedte,
Urunk tanítváni nem így öltözének.«³⁰

DRÁMAI HITVITÁK.

Voltaképen nem igazi drámákról van itt szó, hanem dramatizált, térítő célzatú vitatkozásokról.

Elsősorban Sztárai Mihály *Comoedia*-it kell itt kiemelni. „Igen vaskos benne — mondja Riedl —, amit humornak lehetne nevezni... de erre a korszakra... igen jellemző.“³¹

Első darabjából, amely a *Comoedia de matrimonio sacerdotum* (1550.) címet viseli, csak egy kis töredék maradt

²⁹ Szkhárosi módszereit jól jellemzi Szilády Áron a RMKT jegyzetében. (II. k. 449. l.) Tárgyalásunk részben órá támaszkodik.

³⁰ Az utóbbi fejezetek verses idézeteit l. a. RMKT megfelelő köteteiben!

³¹ A magy. dráma tört. 47. l.

ienn. Nem sokat lehet kivenni belőle, de jóízű tréfás rész a végén, amikor a vikárius így szól Bereck paphoz: „... atyámfia, Bereck pap! keressünk mi is egyet magunknak, mert az uraim megosztoznak az apácákkal.“

Másik darabja: *Comoedia lepidissima de sacerdotio* (1559). A Prologus-ban megjelöli tárgyát és bemutatja Antalt, a katolikus bírót; mindjárt ki is gúnyolja: „De amint látom, imhol jó egy igen nagy bottal, azért én mostanában ti kegyelmetekkel többé nem beszélhetek. Halljuk meg csak mindnyájan, mit beszél tökfejű Salamon bátyánk!“

Antal bíró komikusan nagy hanggal lép fel:

›Lám nagy dolog ez, melly dolgok kezdődnek immáran lennyi, bizony én azt hiszem, hogy hamar elfordul immár ez világ.«

›Borbás (a protestáns bíró): Mi dolog az Antal bíró? ismét nem tetszik-e tenéked a papok házassága?«

Hatásos komikai fokozással halad a cselekmény: a bíró papját, az egy szerzetest, az a vikáriust, az a püspököt hívja segítségül; közben persze bővelkednek a gúnyos kitételek: „sajtár“: zsoldár, „hájas breviár“, a papok „serbitelő könyve“, stb. Végre valamennyien a pápára rontanak. Itt már valóságos bohózzattá fejlődik a darab, láthatólag a legyőzött ellenfél kigúnyolása a cél.³²

›Pápa. No mi dolog az, hogy ti minduntalan énreám futtok és immár csak nyugodnom sem hattok.

Frátor. Szentséges pápa atyám! láss dolgunkhoz, mert bizony czeannel elveszünk.

Vikárius. Én leteszem atyaságod előtt a vikáriusságot, mert énvelem semmit nem gondolnak.

Püspök. Én is leteszem a püspökséget, mert amint én értem, immáran papokat nem szentelhetek.

Böröck. Én is behoztam a papságot mind a breviárral egyetemben, mert immár sem comparatiót nem adnak, sem a plébánosságban nem tartnak.

Frátor. Bizony én is itt hagyom mind a csuklyát, mind a kápát, ha te szentséges atyaságod reánk nem gondol.

Pápa. Huj, mi ördögöt lólt mindnyájatokat, hogy meg sem mondhatjátok?

Frátor. Szentséges pápa atyám bizony nagyobb lett az ördögnél. Azzal mi nem sokat gondolnánk, mert jó ismerő barátunk, csakhogy egyéb ne marná a hasunkat.«

Ilyen szikrázó eleven gúnynal folyik ez most már végig, míg végül a pápát kapálni küldik („Hév ám a kapa nyele! — Megköpjed, majd meghidegedik!“), a többi papok is mind mesterséget választanak.

Sztárait követi, s nem marad el mögötte az unitárius

³² Vö. Sík: A magy. dráma elmélete és tört. 10. l.

kézből származó *Debreceni disputa*. (1570.) A főgúny „Péter pápa“, azaz Méliusz Péter ellen irányul: „a római Damasculus papnak főrabja, Oremus barátának társa, az Szentháromságnak alázatos szolgája, felföldi és alföldi papoknak kegyelmes ura és püspöke, itt Debrecenben a római székek helytartója.“ Az elején nagyhangon dicsekszik, aztán mikor meghallja, hogy jönnek az unitáriusok vitázni, elájul. A disputa alól azzal akar kibújni, hogy ő főbb ember, nem illik, hogy ilyen eszelősökkel disputáljon. Papjai is titkon elhúznak tőle. — Komikus a vitában a papok mentegetőzése, kapkodása. Nem hiányzik egy-egy jóízű „ad hominem“ érv sem a sok szentírási citátum közt. Amikor „György kardinál“ arra hivatkozik, hogy Athanasiustól fogva minden tudós jámbor ember hitte a Fiúistent, Kariánus János így replikázik: „Athanasiustól fogva mennyi tudós doctorok és emberek voltak, ha mind felakasztották volna magokat, felakasztaná-e te is magadat?“

BALASSI MENYHÁRT ÁRULTATÁSA.

Ez a „Comoedia“ — valójában szatíra az Apáti-féle fajtából — már nemcsak a vallás ellen irányul, hanem elsősorban a romlott, hatalmaskodó, pártot cserélgető főurak ellen. Szerzőjének egyesek a kiadót, Karádit, mások Bornemiszt, az Ördögi kísértetek szerzőjét tartják. (Az utóbbi föltevést erősen gyengíti Bornemisza közeli viszonya a családdal, hiszen a költő Balassa nevelője volt!) Maró gúny és szatíra vonul végig az egészen. Katolikusokat és protestánsokat egyaránt kipellengérez. Balassa jellemében abban, ahogyan beszél magáról, sokan cinizmust látnak. Valószínűbb, hogy a jellemzés primitív tehetetlenségéről van csak szó. Erősen hat az a mély erkölcsi fölháborodás, amely mögötte érzik.

Legélesebb, legélénkebb a gúny a híres gyónási jelenetben. Egy-két mondat:

•B. M. Gyónom te neked Uram Isten, szűz Máriának, szent Péternek, szent Pálnak és az főpapnak —

Érsek. Úgy úgy, fiacskám, igen találád mind ezeket.....

Érsek. Tudom, hogy Munkácsot kívánnád uramtul, és látom, hogy tiszta szívvel tisztelsz engemet: meglátod, hogy barátod leszek.....

Balassa erre kezdi elsorolni esküszegéseit. Egyik eskütételénél, mint mondja, egy „szegén nem barátom“ csak megszólal a háta megett: „hetedik ez immár Isten hirivel, ha jól emlékezem róla.“ Már egészen belemelegszik bűnei lajstromába, az érsek azonban türelmetlen, szeretne ebédelni menni. Balassa ezüstöt ígér neki, mire rögtön megkapja a feloldozást:

›Érsek. Szűz Mária, Szt. Péter, Szt. Pál, Szt. Miklós pispok, Szt. Solenna, Szt. Brigida, Szt. Annos és Szt. Serpöld, Szt. Kalárával [figyeljük a sok női szentet!], és mind az több szentek bocsássák meg az te bűneidet, és szent Korcog asszon is. Úgy tetszik, hogy Istent ingyen nem említém.

B. M. Úgy legyen, hiszem, hogy te nagyságodnak is kevés gondja vagyon Istenre, mint igaz énnkem:

Érsek. Ottan Isten is bocsássa meg bűneidet, ha egyéb nem lehet benne.◀

Szokatlan a korban ez az állandó kétfelé vagdalkozás.

THEOPHANIA.

Szegedi Lőrinc *Theophania*-ja (1575) a moralitás tipikus példája. Bemutatja az első házaspár, Ádám és Éva mintaszerű életét, a jó fiút Ábel és a rosszat Kain személyében. Kaint persze durván és gúnyosan ábrázolja. Komikus, amikor a látogatóba jövő Isten elől a mosdatlan Kain a szénaboglyába bújik és semmikép sem akar előjönni; majd ahogyan a Miatyánkot mondja föl, — jellemzésnek se rossz:

›Kain. Vélem, hogy régen ingyen tanyítanak vala, de nem tudom, ha eszemben jut-é avagy nem. Mi atyánk legyen te neved, te országod miképpen az földön és mennyen, adj minékünk nagy, sokaságú kenyeret és bocsásd meg az adósságot és adj minékünk minden gonoszt. Amen.◀

Nekünk persze ma ellenállhatatlanul humoros, azzal a bizonyos „visszavetített humor“-ral, hogy „Deus“ és „Angeli tres“ csak úgy beállítanak Évához (innen a darab címe!), s az Isten hittanleckét kérdez a gyerekektől, Kain meg úgy szurkol tőle, mint a rossz diák a tanítójától: „Elveszék, mert semmit nem tudok.“ Vagy amikor Éva illemszabályokra oktatja a fiát:

›Éva. Ilyen borzasan állasz-e Isten előtt? Verd le az szalmát az fejedről és az ruhádról. Miért fordultál háttal az Istenre? Így tiszteled-é Istenedet és az Istennek angyalát, ekképen keszented-é?

Kain. Egészséggel.

Éva. Balkezedet nyújtod-e oda térdet nem hajtván?◀

A darab természetesen nem eredeti.³³

HELTAI GÁSPÁR.

Az első kiemelkedő humoristát Erdély adja a magyar irodalomnak, s annak a képviselője, amit sajátos *erdélyi humor*nak lehetne mondani, — persze XVI. sz.-i változatban.

³³ Eredetije Selnecerus lipcsei lelkész latinnyelvű moralitása. (Alszeghy 10. l.) — A drámákat l. Alszeghy: Magyar drámái emlékek.

Heltainak két hangváltozata van: egy kedélyes, élénk, részletező, s egy éles és nyers. De az előző inkább sajátja.

Esopusi meséi-t 1566-ban, *Magyar króniká*-ját 1575-ben adja ki. Ezekre jellemző főleg a jóízű mesélő hang. A meséknek már a bevezetésében kedélyesen felel meg leendő gáncsolóinak, példázatokkal igazolva magát. Forrásait Waldapfel J. részletesen kikutatta,³⁴ de ő is elismeri, hogy „újraönti” az átvételt. Zamatos, magyar hang szól itt felénk.

Megvan Heltaiban a fölényes *fölülállás* a dolgokon. „Hogy ha az én munkám nekic nem tetszik, Ottan üllvenec le, és csinállyanac iobbat. Én bizon nem irillem.”³⁵ Szembetűnő iróniával idézi a szebeni szücs együgyű szavait.³⁶ De milyen igazi humor a következő, nyájas, hamiskás és személyes egyszerre, — akár Mikés is írhatta volna:

»Mert ha Mátyás király oly bőv füzetést nem tött volna, és viasz fazékban és somfánál főzött volna, mint az mostani fejedelmek és urak, bizony egy csöpp kronikánk sem volna... kevesen találtatnak, kik valami lélekadósággal lönnének az szegény jámborokhoz [t. i. a krónikairókhöz]. Mit tehetünk? Olyan volt mind kezdettől fogva a világ.«³⁷

És méginkább:

»Itt immár Bonfinius nagy sok tartományokat számlál elő, melyek mind éjszakra vadnak, és sokféle népeket, igen régieket, és majd az egész Lengyelországot mind megírja. De ennékem úgy tetszik, hogy az együgyű magyarnak ezek nem szükségesek. A finnyás olvasóknak vagyon deák Bonfiniussok, ott megolvashatják, ha igen nagy kedvek vagyon hozzá. Elhattam ezokáért azokat: ha kedig az felséges isten éltetne, tehát kiadnám minn az egész világnak megírását: ott megolvashatja annakutánna minden ember, hol és mint vadnak. Ha kedig az isten elhozza az én sabbathumat, annélkül lesznek az emberek.«³⁸

Szeret tréfálkozni, gúnyolódni:

»Mert noha Isten vagyon, ugyan Ördeg is vagyon. Minem oda hólt még a tóba.«³⁹

»A maior száraz szalmával kezdé azt [lovát] hízlalni, és a villával gyakorta vakarni annyéra, hogy olly igen el hizéc, hogy czac a bőre és a czonttya lön.« Ilyen állapotban találkozik vele régi társa, a szamar, amint a gazda éppen »egy ió rackot szecker előtt igen

³⁴ ITK 1934. H. G. forrásai.

³⁵ Esopusi mesék 22. l.

³⁶ U. o. 26. l.

³⁷ Magy. krónika. Előszó.

³⁸ U. o. 72—3. l.

³⁹ Mesék 62. l.

kinálna ötlet egy alkotmas páltzáual. Gúnyosan szólítja meg: »Hal-
lodé te szép farku: Nem de te valálé ama szép és keuer ló? Kérlec
houa tötted ama szép aranyas féket és nyerget... Bizony rosz vac-
karóia vagyon wradnak.«⁴⁰

A farkas is szellemesen gúnyológdik a kecskebakkkal, mi-
előtt megeszi: ha megbánja bűneit, Isten úgyis megbocsát
neki és üdvözül, mi egyebet kívánna? még hálás is lehet ne-
ki, a farkasnak, hogy üdvösségre juttatja.⁴¹

Elemében van krónikájában az anekdotáknál. (Mátyás
és a kolozsvári bíró.)

Szívesen gúnyológdik természetesen a katolikusokon. Tré-
fás árnyalat kísért a II. Endre szentföldi hadjáratából ho-
zott ereklyék felsorolásában.⁴² Kálmánt, a későbbi „breviá-
ros király“-t⁴³ az ő „furcsa vásottságáért“ László király pap-
pá és váradi püspökké tette, „hogy a papságban solozsmát
tartana, és megszeliidülne.“⁴⁴ Székesfehérvárott prépostság
volt, sok pap lakott ott nagy jövedelemmel, de azóta „meg-
füzeték a bak árát. Most Szelim prépost szentel ott.“⁴⁵ A
gyulafehérvári káptalant is „egyszersmind elsüté a dér.“⁴⁶
Aba király megöletett 50 nemes embert. „És nem engede
egyiknek is, hogy csak meggyónhatott volna, és hogy urat
vött volna, mely dologért [tehát a szentségek megtagadása,
nem a tömeggyilkosság miatt!] igen feddik vala rá az Gerárt,
az ott való püspök.“⁴⁷

Néha kiélesedik a gúny:

»És mikoron az urak megötték volna immárom az bélest Budán
a menyeközébe, visszatérvén megtalálák az puszta helyeket hazájok-
ba.« (T. i. a török Mátyás menyegzője alatt kirabolta Erdélyt.) Hatá-
sos az erős szembeállítás.

És elhajlik — nem volna a XVI. század embere külön-
ben — a nyers, a durva, sőt az alantas felé:

A nemesember feje, »üres töc, és ki fogyott a Salamon zsiria
belőle.« »Igen mondgya tollas bátyám a nagy gallér mellet. Nemes
ember vagyoc én: De ha a feredőben meztelen ül a több emberek
közét: tehát a varga Pál több bölcseséget tud, hogy nem ő.«⁴⁹

⁴⁰ U. o. 82—83. l.

⁴¹ U. o. 155. l.

⁴² Krónika 207. l.

⁴³ UU. o. 186. l.

⁴⁴ U. o. 185. l.

⁴⁵ U. o. 76. l.

⁴⁶ U. o. 82. l.

⁴⁷ U. o. 154. l.

⁴⁸ Mesék 87. l.

⁴⁹ U. o. 463. l.

Attila minekutánna a sok erős bortól és az új házasságnak szeretlen munkáitól igen meghevült volna, elaluvék hanyatta.⁵⁰

A Krónikának még fejezetcímei közt is ilyen jóízűeket találunk: „Tarde fabulare ciripkop.“ „Úgy, úgy, szép dolog“ — t. i. Mátyás halasztja a bosszúállást a törököm.⁵¹

Heltai, mint az eddigiekből is látszik, a *stiláris humor*-nak sem utolsó mestere. Pompásan tud pl. közvetett humoros jellemzést adni. A következő mondat önálló betoldás egy meséjébe. A farkas bánkodik bűnei fölött:

„Mennyi báránt öttem mind éltig, de egyikre sem mondtam a Benediceret: keresztet sem vetöttem reá, és addig megöttem.“⁵²

Durvább változat:

„Vay ki iámbor ama varga, oly igen alázatos, igen czendes minden dolgába. Vallyon miért? Azért, hogy ninczen erszényébe. Adgy ezac száz forintot neki: Annak vtánna egy hólnap múlua pat-tancz meg egy keussic az orrát: ottan meg látod, melly igen alázatos leszen. Eszedbe ved magadat. Mert nyiluán ismeg orrodhoz méri a subafát.“⁵³

Rövidesen is tud jellemezni: a fősvény öreg pl. „igen viaszfazaku, és somfanál főző ag eb.“⁵⁴

Sikerültek egyszavas humorisztikus hangulatadásai: Mikor Mátyás meghallja Bonfinius szegénységét, s hogy öreg kiházásító leányai volnának, ezer forinttal ajándékozta meg.⁵⁵ A „nagy Sándor“ elpusztítja a gethók városát, de miután nagy ajándékot kap a szerémi királytól, „visszaméne mindjárást“.⁵⁶ A bíró a farkashoz: „No' Mit felelsz *frater farkas?*“⁵⁷

Gazdag persze tréfás szólásokban. A kecske inti gödölyéjét, mikor elmegy hazulról, hogy jól zárkózzék be, mert sok az ellenségük; „ha be férköszhetnek nyiluán a ködmen nélkül lesz.“ (=lehúzzák a bőrdet).⁵⁸ „Bezzeg vgy tetzie hogy ott hattat a legyezőt“ (a róka a farkát).⁵⁹

Humoros hatást tud elérni kurta szólásokkal. Így az ök-

⁵⁰ Krónika 120. l.

⁵¹ U. o. 477. l.

⁵² Mesék 171. l. — Vö. a 47. sz. jegyzet alatti idézettel!

⁵³ U: o. 64. l.

⁵⁴ U. o. 174. l.

⁵⁵ Krónika, előszó.

⁵⁶ U. o. 75. l.

⁵⁷ Mesék 72. l.

⁵⁸ U. o. 61. l.

⁵⁹ U. o. 73. l.

röt utánozni akaró béka ismeretes meséjében a béka fölfújva magát, kérdi fiait: van-e már akkora, mint az ökör. „Felelének a fiai, Kezel sem.“ Még jobban erőlködik, s úgy kérdi. „Felelének azzoc. Meg soc héia.“⁶⁰

Gyakori fogása a részletezés. Pl. a számár ábrándozik magában: „holot te szép álat légy, nagy, *kinek szép hosszú fülei vadnac.*“⁶¹ Pompás példáit találjuk ennek a nyulakról és békákról szóló mesében. Hogy egy összefüggő nagyobb részt is lássunk Heltaitól, ezt egészében közlöm.

XXIII. FABULA.

A Nyulakról és Békákról.

»A nyulac egybe gyüluén nagy panaszkodást tőnek enkösztéc az ő nagy nyomoruságokról, Müel hogy őket minden ember kergetne, megverne, és megölné, holot őc senkit nem bántanánac, senkinec kárt se tenének. Öszue tanáczközuán ezokaért aszt végezéc, hogy touáb nem élnének olyan nagy nyomoruságban, félelembe és rettegésbe, hanem minnyájan etzers mind meg ölnéc magokat a vízbe. Elkezdénc ezokaért minnyáian egy nagy tóra futni. A békác a tó gáton látuan őket oda ióni, meg ijedénc tőlec, és etzers mind a tóba beszeckénc. Látuan aszt egyic az idősb nyulac közzül, kiáltani kezde, Allyatoc meg, Allyatoc meg. És midön mind meg állottanac volna. Meg szólita őket monduán: Ió attyámfiái társoság: A mint én eszembe vészem, nem egyedül vagyunc mi nyulac olyan nagy félelembe és rettegésbe Lám ez lelkeá állatoc oly igen meg iyedénc tőlünc nyulaktól, hogy minnyáian kétségbe esuén megöléc magokat a vízbe, De mi ne köuessüc az ő példáiokat: hanem mennyünc haza az erdőbe: és a mire az Isten és a természet el rendelt, arra engedgyünc. Ha meg fognac, minem el vetnec bennünc mint az ebet, auagy a louat: hanem a királyoc és nagy wracnac és nemessecnec asztalára visznec minket. A töb álatokat petrezsellyemmel, tormáual és fokhagymáual főzic meg: de minket ides mézzel, borssal, szekfüuel, és minden drága füueckel.⁶² Eszt haluán, minnyáian iaualác a tanáczoat, és kiki mind hazaméne az erdőbe.«⁶³

Mintegy átmenet a Krónika és a mesék, meg a vitázó Heltai hangja között *A részegségről és tobzódásról* szóló dialógus. Személyek: Antal és Demeter. Demeter megvallja, hogy eddig cimboráival együtt nem a kereszt alatt akarta követni Krisztust, hanem lágy párnákon ülve, nagy palac-

⁶⁰ U. o. 75. l. Vö. Juhász M.: H. G. stílűsművészete.

⁶¹ U. o. 44. l.

⁶² Imre L. szerint az elkészítésre vonatkozó összehasonlítás úgy látszik Heltai pótlása. (A kiadás jegyzetében.)

⁶³ Mesék 59–60. l.

kokkal, jó piros borral, jó sült kappanokkal, De most már kezdi belátni: „nem oda Buda, nem!”⁶⁴ Több napon át beszélgetnek, s Antal teljesen meggyőzi és jó útra téríti részeges társát. Közben persze bőven akad gúnyolódás, tréfásabb vagy haragosabb jelleggel: „Itt [t. i. az ivásban] sokan: vitézséget nyernek, kik azelőtt soha semmi ellenséggel szömbe nem voltak, és úgy haragszanak a borra, hogy az ellen minden vitézségeket meg akarják mutatni.”⁶⁵ A gyermekeket már a bölcsőben borral itatják, mert „félnek, ha felnevekednek, nem tanulhatták meg azt innya: Ez okaért idején hozzá kezdenek.”⁶⁶ — Hangja nyersebb, durvább, mint az eddigiek, — ezt a tárgy is hozza magával, — de azért jóízű itt is: „Nem szükség, hogy a tetűt beoltsák a ködmenbe; mert a nélkül is csak könnyen megterem benne.”⁶⁷

Egészen más: éles, támadó a hangja Heltai *Háló* c. vita-iratának. (1570.) A könyvecske főként az inkvizitorok ellen irányul; a cím is az ő mesterkedéseikre utal. Azonban itt sem hiányoznak a derűsebb tréfával ható részek, láthatólag erre viszi a természete. Milyen jóízű, „égyügyű magyar” ez a fejtegetés:

A' pápa istene lidirtzes, véghetlen, és megfokhattlan. Mert nemellykort vgyan ezac egy, Nemellykort kettő, Nemellykort négyes, Nemellykort öttes, Nemellykort szinte hatra fel megyen. Valamelly felől hozza nyulsz meg nem fokhatot semmiképen, Ha háromnac mondod: Ottan aszt mondiác, hogy nem három, hanem egy. Ha egy nec mondod: Ottan azt mondiác, Hogy nem egy, Hanem három.⁶⁸

A tettetett „égyügyűségnek” ezt a hangját Mikesnél találjuk majd meg aztán legmagasabb fokon.

Hasonlóan a Szentháromság a pápai tudomány szerint „valaminemű egymásra tekintő auagy néző ortzác, Auagy valaminemű egymásra hunyo abrazatoc az egy Isteni Allatban, ki egybe szörkesztetue, egy bizony és mindenható Istent tesz nec.”⁶⁹ Az ember Isten felől semmit sem tudakozzék, mondják a pápások, hanem „hunnya be szömeit, és hidie el.”⁷⁰ Ilyen tudományokra nem valami „köz avagy paraszt ördeg”⁷¹ tanította őket, hanem maga az ördögök fejedelme, a sátán.⁷¹

⁶⁴ I. m. 41. l.

⁶⁵ U. o. 46. l.

⁶⁶ U. o.

⁶⁷ U. o.

⁶⁸ I. m. 36. l.

⁶⁹ U. o. 35. l.

⁷⁰ U. o.

⁷¹ U. o. 36. l.

A confessorok „annyira gyontattyák a szegény kösséget, Hogy semmi titoc nem maradhat kösztec“⁷², stb.

Van aztán éles támadás, maró gúny, megvetés bőven. „Vay vay ördegtől meg vackitot és bolonditot szamaroc.“⁷³ „... philosophus pilésses pispekek“.⁷⁴ „Erősen viszik a tali-gát“ a katolikusok az öröktől fogva született Fiúval.⁷⁵ Az inkvizitorok „szent vadászok.“⁷⁶ A király „noha az ő Papa Attyánac sockat kel adni efféle kobzot marhákból, azért ő is eleget elnyirbál benne, és meg tölti tárházát belőle“⁷⁷, stb.

Trócsányi Z. feltevése szerint a „Salamon és Mar-kalf“ szerzője is Heltai lenne; nem lehetetlen éppenséggel, de mi nem igen fedezzük föl benne Heltai „könnyed és fö-lényes lelkének derűs villanásait“.⁷⁸ Bizonyos, hogy többi művében nem szokott aljas lenni, míg itt ugyancsak bőven van az effélékből is; de ezt a tárgy és eredet talán magya-rázná. Ez is olyan föltevés, amelyet egyelőre sem cáfolni, sem igazolni nem lehet.

Heltai meseíró kortársa Pesti Mizsér Gábor. Szá-raz elbeszélő; Heltaival összehasonlítva egy-egy történetét — hiszen azonos mesekincsből merítenek —, látjuk, meny-nyire más színt és élénkséget kap minden a humorista kor-társ „megfogásai módjá“-ban.⁷⁹

*

A kor kedélyvilágának két fő megnyilvánulása van: egyik a pajkos csipkelődés, másik a sokszor féktelen, alant-as vidámság,⁸⁰ az éles, támadó gúny. Az első a magas huma-nizmus formája, inkább ész, mint kedély dolga. Példáit Ja-nus műveiben láttuk. A második természetes következmé-nye három tényezőnek: a középkori hagyomány — hisz ugyanaz a lélek él tovább —, s a már említett más kettő: reformációs szellem és törökveszedelem.

Mindezek a körülmények egy sajátságosan sötét és erős színezetű humort hoznak létre, mint a XVI. század saját-ját. Gondoljunk csak a feddő műfajokra, egy Tolnai Decsi

⁷² U. o. 96. l.

⁷³ U. o. 36. l.

⁷⁴ U. o. 38. l.

⁷⁵ U. o. 40. l.

⁷⁶ U. o. 62. l.

⁷⁷ U. o. 70. l.

⁷⁸ Magy. régiségek 9—10. l.

⁷⁹ Vö. pl. az ebről és a számárról szóló mesét: Pesti 38. l., Heltai 43. l.

⁸⁰ Vö. György L.: A magyar anekdota tört. 32—33. l.

prédikációira! Erősödik a szerepe a gúnynak: asszonyok, ellenség, hitbéli ellenfél csúfolása. Az előző korszakkal szemben mindenütt valami felfokozottság tapasztalható. Megkíséreltük már ennek háttérét vázolni az életben. Megrendítő bizonyosság rá a kor egyik legérdekesebb könyve: *B o r n e m i s z a* Pétert, a semptei prédikátor, az Elekira-fordító *Ördögi kísértet*-ei. Ez azonban távolról sem humoros mű. Sokkal inkább tragikus. A kor viaskodó, a természetfölöttieket hűsvérként tapintó, sötét naturalizmusban vergődő és forró hitbe oldódó emberlelkének hű és izgató tükre.

Mégsem mondhatjuk, hogy a janusi epigrammák hangja egészen idegen lenne a magyar és XVI. századi szellemtől. Más gyökerű, erőteljesebb, realisabb, életközelségből táplálkozóbb változatban ugyan, de ez a pajkos csipkelődés jellemzője sok más terméknek, jellemzője a legnagyobbnak, Heltainak is. — Még egy fokkal halkítsunk — nála figyelhetünk meg példát erre is — és a nyugodt enyelgés már ismert, irodalmunkban örökéletű hangjánál vagyunk. Nem halt ki ebben a szenvedélyes században sem.

A felfokozottság jellege természetesen veszélyeket is rejt magában: átcsapást mindegyre a legtágabb korlátokon is. A gúny ízléstelen élességgé, a nyers vidámság durvasággá fajul. Nagy veszedelem még a humorra a korszak száraz moralizáló hajlama.

Mindent összevéve: korszakunk jelentékeny gazdagodást mutat változatokban és nagy — sokszor túlságos — gyarapodást intenzitásban. De a század nagyja, az egy Heltai maga is egész skálát nyújt, föl egészen a mikesi mosolygó bölcsesség legigazibb humoráig.

A nagy barokk kora

Értjük ezen nagyjából a XVII. századot, amikor a barokk irodalomnak hazánkban Pázmány és Zrínyi személyében két európai rangú képviselője akadt. A politikai élet általában mérsékeltőbb, csiszoltabb, mint az előző században. A hitvita terén az új erőre kapott katolicizmus osztogatja csapásait. Ebben a században lép föl az első nagy magyarországi humorista: P á z m á n y, mellette erdélyi kortársa, R o z s n y a i, a „török deák“. A népköltészet lényegében előző századi hagyományait folytatja, asszonyokat, műveseket, részegeket, cigányokat gúnyol, sokszor nyersen; kedvelt műfaj a lakodalmi gjgd. (Vö. Vásárhelyi Daloskönyv XVI—XVII. sz.) Népszerűek és jóízűek az ú. n. bor—vívvelkedések. (Thaly: Vitózi énekek és elegyes dalok.) Hasonló ezekhez a paraszt és deák vetélkedése a tudományról. (Dombi: A drámaírás kísérletei hazánkban. függelék.) Enyelgő leveleket is tovább idézhetnénk, pl. amikor Forgács Ádámot, saját bevallása szerint, a hideglélés „forgácsná teszi“. ¹ Itt említjük meg Lippai János jezsuita *Pozsonyi kert c. kertészeti munkájának* egy kedvesen tréfálkozó mondatát: ha a kertészkedő „kedvetlen és kinszerítve munkálkodik, gyakrabban Pusztá Péter, Csallyán Barlabás, Bitorján Illyés; és Perje Demeter foglallyák-el a' kertet“ ² Nézzük azonban szorosabb körünket.

DRÁMAI EMLÉKEK.

Két *Comico-tragoedia c. darab* maradt ránk e századból. (1646 és 1693.) Az egyik névtelenül, a másiknak szerzője Felvinczi György. Persze nem a mai értelemben vett tragikomédiára kell gondolnunk, csak „rész szerént víg, rész szerént szomorú históriá“-ra. ³ Az első voltaképen halál-

¹ Takáts: A régi Magyarország jökedve 229. l.

² I. m. 5. l.

³ Az első Comico-tr. alcíme. — Külömben a »Tragicomöedia« és »Comico-tragoedia« megjelölés később sem ritka. L. pl. Császár—Prónai jegyzékét az 1670—1778. közt előadott piarista iskoladrámákról. ITK 1915.

tánc-féle. A halál elviszi a dúsgazdagot, a lator katonát és a kegyetlen tiszttartót. Komikus, sőt humoros benne a Mors és a Pauper Sceleratus jelenete. A betyár dicsekszik, hogy mennyi fejet levágott, magát soha meg nem adta, stb. Megjelenik Mors, erre rögtön:

›Elvesztettem lovam fékét,
Bokornak is látom szükét.‹

A Mors azonban megállítja. Most már egész más hangon beszél:

›Megadtam Uram magamat,
Kérlek ne bántsd a nyakamat,
Szalmán hizott jó lovamat, (még mindig hamiskás!)
Néked adom szép kardomat.

Borhordásban módot lelek,
Hidd el, hogy megvendégellek,
Bocsáss el, mert igen félek,
Megköszönöm, még ha élek.

Tied legyen bár mindenem,
Biri-baltám s köpönyegem,
Igyál, ne fogjad edényem.
Bocsáss el ez egyszer engem.

Mors. Affélére én nem vágyok,
Igen józan ember vagyok,
Tovább már élned nem hagyok,
Mert bűneid sokak s nagyok.

P. Sc. Magam jámbornak tartottam,
Koldústól semmit nem vontam,
Noha néha szegény voltam,
Nem látta senki, hogy loptam.

Ha pénzem volt, azt örültem,
Nagy örömet borra küldtem,
Úton járón könyörültem,
Érték sok bokrot kerültem.

Kinek nem volt, igen bántam,
Akinél volt, azt megszántam,
Szegényt üresen bocsáttam,
Mert nehezen vitte, láttam.‹

Mikor aztán látja, hogy semmi sem használ, felülkerekedik hetyke humora. Még egy utolsót akar csak inni:

»Allj félre, máj, a tüdőtül,
Mert megöntlek ezentül,
Azután meghalok szentül,
Nem óhatom magam ettül.«

Akasztófahumor-szerűen kiált a tisztartó is, amikor már halálán van: „Jaj, jó Halál! majdan meg kezdek halni.“ Erre a Halál kegyetlenül kigúnyolja.

Mint látjuk, van törekvés humoros-szatirikus jellemzésre. Ilyen pl. az is, hogy a gazdag ember először pénzét siratja, csak aztán feleségét.

Formai oldalon bő példáit találjuk a *rímhumor*-nak. (Verselési tökéletessége miatt az a föltevés is felmerült, hogy voltalképen opera.⁴)

»Oh gonosz szerencse! hogy értem e napot!
Jaj hatalmas Isten! nem ér ez holnapot.
Borbélt, Doktort, gyorsan, jaj, hamartok Papot!
Papot. Nem jó? ígérj neki egy k a l a p o t.«

Szójátékok:

»Mi Mors ballag amott, nem Mars,
Jer elébb innét azért társ.«

»Csak hogy találnák oly társot,
Ki szolgálta volna Marsot,
Törne Mors orrába borsot,
Ránk ne ejtené a sorsot.«

A Felvinczi-féle Comico-tragoediában megkezdődik a mitológiai alakok tréfás szereplése. Az egésznek az az „alapproblémája“, hogy Pluto békétlenkedik, mert szűk a pokol és Jupiter sok embert küld bele. Pluto nagy kezdőmonológja így végződik: „Mindazáltal bémégyek, mert chetném.“ — A mitológiának ilyen kigúnyolása gazdagon virágzik fel aztán a protestáns drámában; végsőkig fejlett példája Szász János Dido-ja a XVIII. sz. végén.

A darab elé a következő disztichonokat nyomatta Felvinczi „Az olvasóhoz“:

⁴ L. Kastner: Az első magyar opera. Klebelsberg-emlék-könyv. Bp. 1925.

› Rhythmusimat ha látod, szívesen reánézni ne resteld:
 Aki komor vagy igen, csak kezeidbe se vedd.
 Tudhatod azi nyilván, buzogány nem kedves ajándék,
 Hogyha papodnak adod, cifra légyen bátor az
 Nem szereted? Ne dudold; tudod a te kezébe mi nem jó,
 Aki penig szereted, haszna tenéked ihol:
 Hastekerő kolikád, vagy egyéb nyavalyád ha mikor bánt,
 Vedd elé, nyilván nem árt: kinodat oltsd így is.◀

Szokás említeni az ú. n. *Actio curiosa*-t (1678): ebben egy Gaude nevű köznemes mondja el véleményét a világ folyásáról, akkor komikusnak érzett durva szólásokkal. — Juhász Mátyé passiójában (*A Krisztusnak érettünk való kinszenvedéséről* 1761) látjuk a már említett komikus elem beszövődését; itt Péter alakja szerepel így beállítva a tagadás jelenléténél: „Ne fillents, jó bátya, ott voltál a kertbe” — mondják neki.

Ebben a században indul meg a jezsuitákkal, s jut el hozzánk is, hogy aztán a következőben bő termést érjen el, a *barokk iskoladráma*. 1561-ben telepednek be Nagyszombatba a jezsuiták; kollégiumuk azonban tűzvésznek esett áldozatul, s 1568-ban kivonultak. 1601-ben kapják meg a turócsellyei prépostságot. Közben Erdélyben is működnek.⁵ 1668-ból maradt ránk egy drámavázlatuk, amelyben érdekes utalást találunk: „Michol kijralyne (peldazvan az vrnapi Processiot ki csufolo Vj vallasokat) ki nevetj és szemire hanya Daidnak az ő uigassagos processioiat.⁶ Tehát valami gúnyolódó jelenet. Hg. Eszterházy Pál emlékezéseiben az előadásokra vonatkozó több érdekes adat közt olvassuk, hogy 1648-ban Nagyszombatban „comedia tartatott, szent Judit aszszonyról”, s ebben a Judit vémasszonyát alakító deák „igen csúfos ábrázatú vala, szava is ahoz igen jeles volt úgy, hogy az emberek igen nevetnék.”⁷ 1692-ből is maradt adatunk komédiaelőadásról.⁸

Kedvelt műfaja az iskoladrámának a komoly drámák felvonásközeibe iktatott ú. n. *közjáték*. Ugyanabból a lélektani szükségletből fakad ez, mint a prédikációkban szereplő anekdoták, vagy a passiók imént említett komikus

⁵ Vö. Juháros Ferenc: A magyarországi jezsuita iskoladrámák tört. 15. l. Jablonkay Gábor: Az iskoladrámák a jezsuiták iskoláiban.

⁶ Melich: A legrégebb magyar jezsuita dráma, ITK 1895. 330—33. l.

⁷ Merényi—Bubics: Hg. Est. Pál nádor. Bp. 1895. M. T. Eletr. idézése szerint. Juháros i. m. 36. l.

⁸ Juháros i. m. 22. l.

részletei: a közönség időnkint jól ki akarja nevetni magát. Századunk végéről, 1698-ból ránk maradt négy ilyen közjáték. Miskolczi Zsigmond protestáns szerzőnek *Cyrus kitétele* c. komoly drámája után közlik. Az elsőben a cigányok panaszkodnak „Jó Péter“-nek (Jupiter), a cigányok „merő édes apjá“-nak, hogy a tél mennyi bajt szerez nekik. Jupiter kezükbe adja a Telet, nagy diadallal megnyúzzák, de mikor aztán megmozdítják a lábát, mégis horkant egyet, erre ijedten elfutnak. A másodiknak tárgya a deákosan beszélő tudós „magister“ és a hetyke katona némajátékon alapuló félreértései. A harmadik a részeges apáról és két fiáról szól, durva komikummal. A negyedik a keletről és nyugatról jött katona beszélgetése. Ez a legjobbizű. A Miles Orientalis elmeséli, hogy az óriások országában volt. Ott a tetű is akkora, mint egy malac, a méh, mint egy pulyka. Egy embert látott, amint be akarta fogni kasba a méheket; de a kas csak akkora volt, mint a mienk. „Ázt immár nem tudom — mondja a másik csodálkozó kérdésére — mint mentek bé, mert szintén akkor jöttem el, az mikor bé akartak menni a kosárba.“ — A Miles Occidentalis ezzel szemben csupa pici embert és állatot látott. — Miután mindegyikük biztosította a másikat, hogy nem hisz neki, más térre fordul a beszélgetés. Az Occidentalis elmondja, hogy hazajövele után megházasodott.

Or. Jó az Társ.

Occ. De bizony rossz

Miért?

Azért, mert olyan vén Asszonyt vettem, hogy csak két-foga vagyok, az is mind a kettő guson jár.

Rossz az.

De bizony jó.

Miért?

Azért, mert mindennap pogácsával tart, s pénze is sok
vagyon.

Jó az.

De bizony rossz.

Miért?

Azért, mert a Pénzen Szalonnát vettünk, s mind meg bű-
dősödött.

Rossz az.

De bizony jó.

Miért?

Mert szappant főztünk belőlle, s mind el költ.

Jó az.

De bizony rossz.

Miért?

Mert a szappan főzés miatt az házunk is meg égett.

Rossz az.

De bizony jó.

Miért?

Mert a Vén Asszony is oda égett.

Jó az.

De bizony rossz.

Miért?

Mert a földbe sok pénze maradt.

Rossz az.

De bizony jó.

Miért?

Mert az után mind megtaláltam.

Végre az Occidentalis tanácsot ad a másiknak a háziasodásra vonatkozólag, s mind a ketten elmennek a kocsmába. — Mint az idézett példán láthatjuk, a dialógus ügyes, pergő, láncszemszerű, rövid.⁹

CHRISTUS URUNKNAK SZENT PÉTERREL VALÓ BESZÉLGETÉSE.

Ez a néhány lapnyi verses mű sikerült és elég önálló magyarítása Hase Konrád XVI. századi németnyelvű szatirájának. Az Erdélyi Múzeum Egylet könyvtára őrzi. Szerzője Gyirwa Wentzel-nek nevezi magát, bővebb adatok nem maradtak fenn róla. Tárgya az, hogy Szent Péter le szeretne menni a földre, hadd lássa: olyanok-e még az emberek, mint mikor ő Krisztus Urunkkal ott járt. Krisztus négy hétre megengedi, de Péter hatot szeretne. Amikor ebbe is beleegyezik az Úr, örömmel távozik. De már két hét múlva visszajön. A mű egész további része Péter keserves és felháborodott panaszain keresztül szatirikus-moralizáló körkép. Sajátos kedves mellékízt kap azonban azáltal, hogy mindezt Péter mondja el. Péter jellemzése u. i. sikerülten humoros; nézetünk szerint a művecske legfigyelemreméltóbb értéke. Minduntalan kitör — ráadásul az Úr fenséges nyugalomával szembeállítva — meggondolatlan hevessége, haragja:

„Ha én így mint magad volnék,
Mindeneket elvesztenék.”¹⁰

„Hogy lehetz olly nagy türethő,
Illy sokáig szenvedhető?”¹¹

⁹ Stripszky Hádor: Protestáns iskoladráma a XVII. sz.-ból. ITK 1915. A közjátékok szövege a 341—53. lapon. — Az ebben a fejezetben lévő többi idézetet l. Alszeghy i. m.

Az Úr jól ismeri Péter természetét, úgyannyira, hogy a lemenetel előtt ilyen tanácsot ad neki:

„Ott alatt ne szitkozódgyál,
Se pöröly se patvarkodgyál.”¹²

Szent Pétert a népszerű felfogás szívesen állítja komikus helyzetekbe. Itt is sok baj éri a földön. A kocsmában meglapul a részegeskedők közt, s bosszúálló szándékaitól nem túlságosan erényes indíték téríti csak el:

„Mint az Bagoly, köztök valék,
Sok bosszuszuságot szenvedék.
Kit úgy én-is fizetnie,
Akarék vissza mérnie.
De én magam meg-gondolván,
Mihelyt sok voltokat látván.”¹³

Máskor katonákkal akad össze; az egyik lekapja fejéről a süveget, elmegey és eladja, a másik sörrel fújja tele az arcát. A fonóban szemrehányást tesz egy istentelen vénaszonyznak, de itt is pórul jár:

Monda hozzám; halgass kopasz,
Mert majd úgy jársz, mint edgy kuvasz.
Jól hozzam veré a' rokkát,
Ki miatt vővék szaladást.
A' szolgák penig utánnam,
Előttök van szaladásom,
Ott én edgy tsürben szaladék
Hidegben tsak meg nem halék.”¹⁴

Ez az alak adja tehát a kor jellemzését! Érzésünk szerint a korkép értékét György Lajos kissé túlbecsüli, de tagadhatatlan, hogy élénkebb a szokásos moralizálásoknál. Amint Bod Péter mondja: „Szép elmés könyvecske minden rendbéli embereknek veszett cselekedeteikről.”¹⁵ A templomban — beszél Péter — alig van ember, piacon: kocsmában annál több. A papok tettetők, tudatlanok, százféle tan köve-

¹⁰ Erd. Irod. Szemle 1928. 47. l. — A műre vonatkozó adatokat l. u. o. György Lajos bevezető tanulmányában.

¹¹ U. o. 55. l.

¹² U. o. 46. l.

¹³ U. o. 50. l.

¹⁴ U. o. 64. l.

¹⁵ M. Athénás 93. l.

tői. A tanítók hanyagok, részegesek, haszonkeresők. Az igazság mérlegét vesztegetés nyomja le. Tele van paráznasággal a világ, már a szülők is erkölctelemeül nevelik gyermekeiket. A katonák beszéde merő durvaság, szitkozódás. A paraszt gazdag, fennhéjázó, A kalmár csal, a szomszédok kutya-macska-mód élnek, a szolgálk csak evésre serények. A fonóban latorkodnak ifjak, vének. A gazdagok keményszívűek, a koldúsok álnokok, az iparosok kontárok.

Az Úr méltósággal, bár szomorúan hallgatja végig a sok vádat; végül biztosítja Pétert, hogy a gonoszok megérdemelt büntetése nem marad el, csak teljesítse tisztét hűségesen és ne engedjen be mást a mennyországba, mint a jókat.

Úgyes, gördülékeny verselése — amint az idézetekből is látható — erősen javára válik a műnek.

LUPUJ VAJDARÓL VALÓ ÉNEK.

Köröspatakyl János mezőcsávási pap 1655-ből keltezett kis históriás énekében eleven, pattogó menettel írja le Máté havasalföldi vajda és az erdélyi fejedelem győzelmét az elbízottan rájuk törő Lupuj fölött. Jóízűen gúnyolja ki a megvert vajdát. „Szaladgy Lupuj ha szaladhatsz” — inti már az elején. Úgy járt, mondja, mint Aesopus komondora: póruljárt Erdélyre és Havasalföldre vonatkozó terveivel, s ezalatt még Moldvából is kiszorult.

„Szégyen valva el-szalada,
tsuhája nálunk marada,
azt az Magyar huzza vonnya,
miglen elszakad galléra.”

Gúnyosan, kárörömmel festi Lupuj szomorkodását, hasztalan bankodását is. „Légyen néki ő kereste”...¹⁶

SZENCZI MOLNÁR ALBERT NAPLÓJA.

Ebben a hányatott életű emberben van valami maiv kedvesség és valami mosolyt keltő, bohém hajlam. Ez persze nem látszik meg vallásos és gyakorlati célú, fordított műveiben, — s tudjuk, hogy egész irodalmi munkássága ilyenekből áll. De előbújik ott, ahol a szívéből szól, az ő érdekes, szűkszavú diáriumának egyes részeiben.

¹⁶ Az Erdélyi Múzeum Egylet Könyvtárában. Szövegét közzétette Ompolyi Mátrai Ernő? Reform 1870. nov. 18. és Figyelő 1876. 296—300. l.

Milyen jóízűen írja le pl. mindjárt a születését:

›Natus sum in oppido Szencz, anno redemptionis humanae 1574. XXX. Augusti, die Lunae, hora 8. matutina, quo die adversantes paganae mulierculae, ad hebdomadale forum, matrem meam Ursulam visitare solebant et tunc me recens natum, nondum baptizatum Aegidii nomine salutabant propter imminens diem festum Aegidii, more papistico. Quod nomen mater aversata propter homonymiam Ungaricae vocis Eg'ed, quod est comede vel devora, mihi imponi non permisit. Maluit me nomine patris Alberti insignire.›¹⁷

Az említett naív kedvességnek talán leginkább mosolyra indító példája:

›In collegio Wilhelmitico pio voto inchoavi hunc annum, cum essem secundae classis discipulus, abnixe a Deo contendens, ut possem Catôchesin Chytraei, Dialecticam, Rhetoricam, et coeteras eius classis lectiones commode addiscere, quo honestius proximo examine progredi queam.›¹⁸

Vagy egy másik helyen:

›...sumpto prandio in aula gubernatoris bene saturatus cibo et vino, postea in foro uviv, ficibus, pomis aurantis completus exeo, et ob gulam iram Dei experior, nam appropinquantem me portae urbis Retineti ex arbore quadam iuxta portam vespae invadunt, quatuor morsus in capite meo relinquunt: in cervice, in vertice, in aure et in supercilio. Postea moestus urbem ingredior.›¹⁹

Hogy mennyire szeretett jól enni-inni, azt mutatja az is: milyen kedvesen nagy dolgot csinál kis időre szóló bornemissza fogadalmából.²⁰

Apáczai, tudjuk, bejegyzi enciklopédiájába az év megfelelő napjához: „Ennek a könyvnek írója születettik.“ (Ő különben nagyon is komoly, magas pátozú és egyáltalán nem naív ember!) Édestestvére ennek Szenczinél: „1. Novembris Tökölyi uram Késmárkról kísértetött Lanszbergre. Ez nap látta házam népe fiamnak Jánoskának két alsó fogait.“²¹ A két esemény egész természetesen egymás mellett!

Még csak bohém hajlamára egy kis példát:

›Scheda oeconomi debitum importune poscentis vehementer contristatus ivi ad amantissimos dominos Helvetios, ut mutuo petam; sed cum ii me tam laete exceperissent et a 12 ad 6 horam laute me cibassent et potassent, petere mutuo cessavi.›²²

¹⁷ I. m. 3. l. — A napló váltakozva latin és magyar nyelvű, helyesebben magyar részeket is tartalmaz.

¹⁸ U. o. 10. l.

¹⁹ U. o. 17. l.

²⁰ U. o. 22—23. l.

²¹ U. o. l. 61. l.

²² U. o. 21. l.

Itt mosolykeltő könnyelműség; de micsoda halálmegvető magaslatra emelkedve tűnik elénk ez a nemtörődomség, amikor ott ül a kolerától pusztított város elhagyott kellégiümában és boldogan tanul!

Mielőtt a nagyokra áttérnénk, itt említjük meg Haller János népszerű *Gesta Romanorum*-át. Komikus elem volna az elmondott történetekben, de mind csak száraz, moralizáló előadásban. Szempontunkból nem jelentős. — Ugyanezt kell mondanunk a század legünnepelebb költőjéről, Gyösi-ről. A durva tréfának egy-egy eleme megvan benne, általában azonban minden, csak nem humorista.

ZRÍNYI MIKLÓS.

Zrínyi sem humorista. Sokkal lobogóbb barokk egyéniség, semhogy az lehetne. És mégis: árnyalatokban sok mindent találunk nála, eddig még nem tapasztalt finomságokat is.²³

Nagy eposzában a fensőbbeséges tréfa, finom gúny feltűnik, persze mindig a török rovására:

»Csakhamar százötvenöt török elesék;
Mégis alig Kurt aga álmából ugrék;
Mert estve vacsorán sok huzomost ivék,
Túri veszedelmére sokat esküvék.«

(II. é. 12.)

»De az ostromon is két száz embert veszte;
Mert füstölgő szemmel romlott bástyát nézte...«

(II. é. 27.)

»Szkender így felele: Bátor itt maradok
Éjfélíg, uram, körülötted udvarlok,
És azután osztán várba beballagok,
Néked nyugodalmas éjtszakát kívánok.«

(III. é. 27.)

»Hírrel viseltetnek az hadakozások;
Tchát törököknek hírt nyernek az ásók?«

(VIII. é. 123.)

De megvan ez, Zrínyire jellemzően, erősebb hangváltzatokban is — keményen, katonásan, de sose durván:

²³ Zrínyit formai okokból tárgyaljuk Pázmány előtt, hogy a két nagy humorista aztán egymás mellé kerüljön.

»Az én jövődómet csak jó Isten tudja.
Halj meg te azonban, s' mondjad menyországban,
Ibrahim Olaj bég hogy mégyen pokolban.«

(III. é. 100.)

»Meghagyá Zrini Miklós pattantyúsoknak,
Ágyúbul köszöntést töröknek adjanak.

Ihol van az jól jött bilikum pohára!
Majd neki is adok az ki meg nem itta.

Szigetvárból lesznek ilyen köszönetek:
Erős gyomrotok van, megemészthetitek.

Nem jöttök Szigetben, ha nem isszátok meg
Zrini egészségéért, álnok török ebek.«

(VII. é. 21., 24–25.)

Egyik helyen megjegyzi, hogy az ottomán nemzet már oly nagyra lett, hogy nincs mit félnie külső erőtől, hanem csak magától, „és attul, hogy a maga testének nagysága miatt szédelgést szenvedjen a feje.“²⁴

Más népek is megkapják a magukét. „Igen szép találmány az olaszoké, és németeké, mert ők nem mondják soha is, hogy szaladtak volna, hanem ritirálták magokat; de akár miképpen menjen el, ha az ellenségtül és ő miatta megyen el, mind szaladásnak kell mondani...“²⁵ Mátyás „kirázza a császárnak a kevély német gondolatokat a fejéből.“²⁶ A lengyel királyt „megfenyegeté és megijeszté, úgy hogy elég volt neki az.“²⁷

De más is van Zrínyiben. Sík Sándor mondja: „Elemzhetetlen kedvesség ömlik el rajta, emberi meleg és meghittség, akárcsak a Mikes Kelemen levelein [a párhuzam egy kicsit távoli!]: a páratlan egyéniség varázsa.“²⁸ Ilyen bájos finomság pártját ritkítja:

»Láttam egy képet egy olasz urnál, ahol nagy fergetegben és esőben egy kis evetke a farkával befedte magát, és jó reményekben volt, oly inscriptióval: durabo.«²⁹

Néha, ami nála igazán váratlan, egészen a naivitás határáig megy ez a kedvesség. Van, hogy a lelkesedés viszi rá.

²⁴ Vitéz hadnagy. Markó kiad. 119. l.

²⁵ U. o. 171. l.

²⁶ Mátyás király. M. 235. l.

²⁷ U. o.

²⁸ Sík: Z. M. 88. l.

²⁹ Vitéz h. M. 141. l.

Nagy őse állandóan eszében jár, forró széljegyzeteket vet róla a történelmi könyvek lapjaira. Az egyik helyen, amikor arról van szó, hogy a török elfoglalt egy várat, odairja: „Absens fűit Zrínius!”³⁰ — De ez a kép is milyen naív kedvességű:

„Ól vala az Isten abban a székiben,
Az honnan világot nézi kegyelmesben.”

(XV. é. 18.)

Máskor meg milyen fölényes tud lenni:

„Mindazonáltal ennek (a szerencsének) a találmánya nem haszontalan, mert a boldogtalanok a magok nyomoruságát ennek tulajdonítják, és a nem okosok az magok gondatlanságoknak, avagy esztelenségeknek okait.”³¹

„Ersek, Pucheim főznek valamit, meglássuk, quid parturiunt, én hozzám mindkettő nagy exhibitiókkal vannak, én is szintén úgy hozzájuk, nem hiszem, hogy űk hinnének nekem, de bizony én sem ő nekik.”³²

De van hangja, nem is egy, — ez a nagy újdonság — a *szomorú és keserű humora* is. Könnyen megérthetjük, ha helyzetére gondolunk. Milyen szomorúan megindító ez a tréfa köntösű lapszéli jegyzet a szigeti Zrínyi hasztalan erőfeszítéseire: „Kevés egy erdőben egy kakuk!”³³ Levelezéséből, intimebb jellegű irataiból meg-megcsap ez a keserűen tréfás hang. A nádorságról szóló emlékiratban, ebben a nagy lírai vallomásában mondja magáról, hogy elégedetten él sorsával, alattvalói szeretik, az udvartól semmi „derék háborgatása” [!] nincsen.³⁴ Másutt: „... sem velem, sem nálam nélkül nem lehetnek német szomszédaim.”³⁵ Vagy a Vitéz hadnagy előszavában: „Azért mivel experientiával ebben a békességes saeculumban (ha annak kell mondani a török rablásit) nem igen tanulhatni, applicáltam magamat historiák olvasására.”³⁶

Fölséges példája Zrínyi humorának, ennek a fölényes, keserű, egyéni hangnak az ő „cygnea cantio-ja”, ahogy Bethlen Miklós nevezi: a halála előtt mondott közismert mese az emberről, akit az ördög visz a pokolba, de még mindig jobb dolga van, mintha neki kellene vinni az ördögöt.³⁷

³⁰ L. Sik, i. m. 47. l.

³¹ Vitéz h. M. 118. l.

³² Levél II. Rákóczi Györgyhez. M. 325. l.

³³ Drasenovich M.: Z. M. könyvjegyzetei 49. l.

³⁴ M. 311. l.

³⁵ Levél II. R. Gy.-hez. M. 328. l.

³⁶ M. 99. l.

³⁷ B. M. Önéletírása 327—28. l.

Humor ez, mégpedig a javából; a mögötte levő sötétséggel csak Rozsnyai Dávid vetekedhetik még ebben a században.

Magyarázatra sem szorul ezek után, hogy Zrínyi alkalomadtán nagy irónikus és szatirikus. Szatira lesz hangjából, ha a felháborodás, az érzés előtör, keserűen, mélyen, sötétén:

»Ugy hallom, Braziliában elég pusztá ország vagyon; kérjünk spanyor királytul egy tartományt, csináljunk egy coloniát, legyünk polgárrá.«³⁸

Szatirikusam szól pl. a papságról a Mátyás királyról szóló elmélkedésben. Személyes éle is van ennek.³⁹

Iróniának marad meg a hang, ha fölényének magasa csak megvetést enged neki. Alighanem ez is irónikus:

A császár, »a mi kegyelmes urunk királyunk«, »kétség nélkül minden igyekezetével azon vagyon, hogy minket mint sajátját oltalmazzon, noha sok hadakozási alkalmasént megemésztették az ő tárházait és haereditarium országit; noha most sem bizonyos Svécia igyekezetitül... noha... noha...« stb. stb. Később a »rákháton járó« német segítségről beszél.⁴⁰

Remeke Zrínyinek a *Montecuccoli elleni röpirat*. A kezdet szellemes, ötletes, fölényes, azután mind maróbbra váló gúny, mind élesebb támadás.

Optime Dux! Cum itaque Te, totumque Exercitum Triumpho dignum esse existimas,⁴¹ imo triumphas patiari quaeso, ut ego Romanae Consuetudinis memor et Licentiae, qua Militibus permittebatur ut triumphanti Duci, ea quae velint, abicere possent, Tibi aliqua possim enumerare. ... Pape! magna haec sunt, imo vero maxima; Sed saltem in ampullatis istis Verbis haec finitur Gloria. ... Nos fallimur, Tu philosopharis... Dicis Actionem non dari in distans, utique profecto si Tu instar Solis ex Coelo Terras calefacere non potes, proprius accendere debes, si jugulare Inimicum vis, non Stadiis ab illo procul esse debes... Augusto mense te intrasse affirmas, utinam ex Nomine mensis Omen sumpsisses, sed Tu non solum Augusti Mensis oblitus, imo Augustissimi Tui Domini Ordinem pervertens, solius nominis (Cum nullas Actiones feceris) vana Gloria intumescis: non certe auguste, sed anguste famam Christiani nominis circumtulisti... video quod Tu ex Arithmethica Bella geras... Te quidem incolumem Generalem ad feliciora tempora reservatum habemus...⁴²

³⁸ Török Afium. M. 299. l.

³⁹ M. 240—43. l.

⁴⁰ T. Á. M. 277. l. Vö. Sk. i. m. 128. l.

⁴¹ Mint tudjuk, a röpirat válaszul készült Montecuccoli védekező és dicsekvő iratára.

⁴² L. Hadtört. Közl. 1890. 434—44. l.

Széchy Károly találóan jellemzi ezt az iratot: „... a Zrínyi okoskodásában szellem, tudás, csattanó élcz, maró gúny, lobogó hazaszeretet és nemes, büszke önérzet nyilatkozik meg... a színlett nagyrebecsülés, szemrehányás, gúnyolódás, felháborodás és megvetés erős hangviharával játszva, végül a számalomnak és nevetségnek dobja oda a nagyképűsködő hőst, a legjobb, a sérthetetlen és győzhetetlen hadvezért.“⁴³

Érdekes, mennyivel elevenebb, féktelenebb, tréfára hajlóbb természetet mutatnak Zrínyi öccsének, Péternek: fiatalkorából fennmaradt levelei, ellentétben a komoly Miklóssal. Pl. az iskolázásról: „Bizony akarnám is, ha egyszer deáki reménységből megmenekedhetném. De talán valamikor vége leszén.“ Vagy mikor „sóba főtt szabású“ agarat kér Batthyánytól.⁴⁴ Ő azonban nem szerepel a magyar irodalomban, tehát körünkön kívül esik.

PÁZMÁNY PÉTER.

Pázmány, a nagy magyar lángelmék egyike, a nagy magyar humoristák közt se utolsó. Amint beszélhetünk a „vitázó“ és az „intím“ Pázmányról, éppenúgy megkülönböztethetjük *gúnyos* és *derüs-humoros* stílusát. Az előzőre vitairatai jellemzők, az utóbbira prédikációi és levelezése.

Pázmány *vitatkozó stílusát* jellemzi mindenekelőtt a roppant *főlény*, amelyet óriási tudása és rendíthetetlen hite biztosít neki. Ahogy Bod Péter mondja: „fehér fogakkal nevette“ ellenfeleit.⁴⁵ Természetes kifejezési formája tehát ezen a téren az *irónia*, néha metsző gúnnyá fokozódva. Megértjük, hogy ez a magatartás vérig korbácsolta a vele szembenállók indulatát. Pázmány azonban sohasem válik ízléstelen né. Tud kemény és erős lenni, ha kell, a kor szellemének és saját természetének megfelelően, de nem gorombáskodik csak a gorombaságért. Főlénye és ösztönös ízlése megóvjá az alacsony hangtól, — amit a vele szemben harcolókról nem mindig mondhatunk el.

Lássuk a pázmányi gúny néhány formáját.

Kedves fogása az „ad absurdum“ szillogizálás, a dolgok gúnyos kiforgatása. Nagy skolasztikus képzettségéből könnyedén telik efféle hatásos következtetésekre. Végző foka ennek *Az nagy Calvinus János Hiszekegyistene* — még lesz

⁴³ Széchy: Z. M. IV. 239. 1.

⁴⁴ L. Takáts: A m. mult tarlójáról. 85—96. 1. L. még u. ő: Magyar küzdelmek 125. 1.

⁴⁵ L. Szerb: A m. irod. tört. 80. 1.

róla szó —: egyetlen óriási szillogizmus az egész. Alapötlete, hogy Kálvin írásaiból kiszakított mondatokból, szigorú következtetésformában kihozza az apostoli Hiszekegy ellentétét: „Hiszek az pokolbéli ördögben“ stb. — De máshol is:

›Luther azt mondgya, hogy még az Ördög is keresztelhet, szinte úgy mint egy Luther Praedikátor. Kiből szépen megmutattya Hunnius, hogy az ördög is az ő Ecclesiájokban vagyon.«⁴⁶

›Harmadszor vissza-fordítom és reátok fejezem a ti káromlásokat és megmutatom, hogy Calvinus és Luther hiti-szerént akárkinek is szabadság adatik, hogy a mire ember gyalog megesküszik, lóháton azt megszeghesse, sőt azon egy lábon állva megesküdhetik, vissza-esküdhetik és hitivel szintén úgy kereskedhetik az ember, mint egyéb marhájával.«⁴⁷

Ilyen részletezések, logikai sorok, idézetek tömegével valóssággal torkába fojtja ellenfeleinek a szót. Ki-kitör belőle a megvetés:

›Hogy pedig jobban megszámlálhassad hazugságodat, az könyv szélire reá írom ennihány hazugságod számát; jól megolvasd, el ne vétsd.«⁴⁸

Néha szikrázó tréfálkozás köntösét ölti:

›Jut eszembe egy százsznak históriája, ki mikor az hadból megjönne és kérkednéjek, hogy ő száz törököt vágott volna le, mondának néki: Hadd alább, jó százsz! És ő viszontag: Bizony, ha száz nem volt is, vagyon ötven. De addig mondták néki: Hadd alább, jó százsz! hogy csak egyre juta. Végre azt monda, hogy az erdőn által futván, az kopját hátra tartotta, és bizonynal tudja, hogy erősen suhogott az kopja, és valami bele is ütközött: alitja, hogy török volt.«⁴⁹

Példázat is szolgálja a gúnyt:

›Az pápista ember it elmosolyodván, Tí, úgymond, szinte olyanok vattok, mint amaz szolga, melynek az ő ura írásban adott vala instructiót, mihez tarcsa magát az ő szolgálattjába. Történék pedig egyszer, hogy az ura egy nagy sikeres sárba dölne mind lovastul, és mikor a szolgáját híná segítségre, kikapá a szolga zsebéből az instructiót és sok forgatása-után azt felelé, hogy nincs instructiójában, hogy a sárból kivonnyá az urát, és ott hagyá nyavalyást.«⁵⁰

Tisztában van az értékkülönbséggel közte és ellenfelei közt; ki is gúnyolja érte őket:

⁴⁶ Felelet Magyarinak. Ö. m. I. 40. l.

⁴⁷ Öt szép levél.¹ Ö. m. II. 542. l.

⁴⁸ Felelet M.-nak, I. h. 47. l.

⁴⁹ U. o. 29—30. l.

⁵⁰ Öt szép levél.¹ Ö. m. II. 525. l. — E vándoranekdota útjának összeállítását l. György i. m. 114. l.

»Ha ellened nem volna, azt mondanám: Nego consequentiam. De ez-féle darabos felelettel nem sebhitem füledet; tudom, hogy régen kimosdottál az iskola porából, nem akarod magadat ez-féle aprólékban ártanni.«⁵¹

Ugyanez még élesebben:

»Ez immár feneketlen mélység. Nem érkezik ennyire az én rövid értelmem. Péteruram, néha alább is röpülő, hogy mi-is megérthesük mélységes okoskodásodat.«⁵²

Szívesen használ „ad hominem“ érveket, néha a legzamatosabb konkrétsággal:

»Az Szentelt Viz és eledel-felől oly hazugságokat mondasz, mellyekért méltó vólnál, hogy Karácson másod napján torkig ülnél a szentelt vízbe, és Húsvétól-fogva Pünköstig csak kókonyát ennél, talám az hazug ördögöt elűzhetnök tölled.«⁵³

Ha az csküt csak bünnel lehetne beteljesíteni, nem kötelez. »Miképpen ha valaki megeskünnék, hogy Alvinczi Pétert megveri vagy gyalázzal illeti, az itilem, ha eléb tanácsot kérni Péter uramhoz menne, nem mondaná kötelesnek lenni az ő hátának megérlelésére.«⁵⁴

»Nem tagadom, hogy az mennyire tőlem lehetett, mentegettelek tégedet, szerető Alvinczi uram, és azt feletem erre az vádolásra,⁵⁵ hogy egyszer néked az kása megégette szadat és magaddal-is megismertették, hogy másra termettél te, nem az tudós emberekkel való disputatióra... Sőt azt is mentségedre előhoztam, hogy vólna most-is fontodnyi szöszöd, csak érkeznél hozzá, mert még fen vagyon ígéreted amaz pápista levelekre [az Őt szép levél] való feleletre... Tudom az régi ismértségerért kedvesen veszed ajándékomat. Légy egészségben.«⁵⁶

Néha csak egy-egy hatásos szentenciózus mondattal, egy-egy gúnyos hasonlattal, csattanóval mondja meg a magáét:

»Csak azüta keztéteké ti tartani [t. i. a protestánsok Magyarországot], miüta le kezdé dölni?«⁵⁷

Aki a szentekhez való imát bálványozásnak mondja: »kétség-nélkül annál-is pusztá az felső vár és nincs otthon az gazda.«⁵⁸

»Az Uj Tanítók úgy megérdemlik az eretnek nevet, mint egy szűz leány az rósa koszorút.«⁵⁹

⁵¹ Alvinczi Feleltének Megrostálása. Ö. m. II. 636. l.

⁵² U. o. 676. l.

⁵³ Felelet M.-nak I. h. 115. l.

⁵⁴ Őt szép levél¹ I. h. 543. l.

⁵⁵ T. i. hogy Alvinczi írt egy bizonyos prof. vitairatot.

⁵⁶ A Calvinista Predikátorok Tükre. Ö. m. V. 81–82 l.

⁵⁷ Felelet M.-nak. I. h. 181. l.

⁵⁸ Ö. sz. 1.² Ö. m. IV. 731. l.

⁵⁹ U. o. 795. l.

›Látván azért Balduinus, hogy haszontalanok az ő Exceptiói, az Ördögöt kezdi őltalmazni.⁶⁰

›Ez-előtt Luthertül azt hallók, hogy minekelőtte az ő feje megköcsagosodott volna, igaz Ecclesia volt a romai győlekezet.⁶¹

Sőt a következő példában még ennyivel sem árulja el magát; pusztán a hangsúly, a szavak megválogatása adja meg a gúnyos színt:

Calvinus szerint ›Urunk születése-után öt-száz esztendeig szűz virágjában maradt az igazság, és sz. Agoston idejéig nem esett semmi rosda az apostoli tanítás finom aranyába.⁶²

Mestere, ha kell, a szófacsarásnak: „Azt beszéli Confusióknak“ (=a Confessio Augustana) ...⁶³ Alvinczinak írja: „megbocsásson *disznóságod*“ ...⁶⁴ Aztán az újhitűek százfajta elkeresztelése: „hit faragó Atyafiak“, „Calvangelicusok“, „Lutherocalvangelicocamoeleontes“, „útavesztett útmutató“, stb. stb.⁶⁵

A pázmányi gúny egyik főjellemezője a *realizmus*: valami konkrét, tősgyökeres jelleg:

›Vagyon ám itt-is árok előtted Péter uram, ha tudsz ugrani.⁶⁶

›caniculára való bolond okoskodások⁶⁷

›Luther kovászával megsavanyított Historicusok.⁶⁸

Láthattuk ezt az eddigi példákban is. — A másik az áradó, kifogyhatatlan *gazdagság*, változatosság::

›Az Egyházi emberek gazdagságais igen ál gyomrán Magyar Uramnak.› Azonnis törődik Magyarinus Deák...› Azonnis panaszkodik...⁶⁹

Az Augustana Confessio 22 „hazugságára“ ugyanannyiféle kifejezést talál ki!⁷⁰ — Hasonló bőséggel ömlik a lelemény az Őt szép levél címzéseiben. Első változat:

›Az ékesen szólló és szokatlan bölcseséggel tündöklő, böcsülletes A. P. uramnak adassék.› Az böcsülletes és tudós tanítónak A. P. uramnak.› Az Úr mezejének és Christus csűrinek vigyázó kerülő-

⁶⁰ Tíz bizonság. Ö. m. I. 406. l.

⁶¹ Kalauz. Ö. m. IV. 629. l.

⁶² U. o.

⁶³ Kalauz. Ö. m. III. 595. l.

⁶⁴ Az Igazságnak győzedelme. Ö. m. V. 91. l.

⁶⁵ Vö. még Sik: Pázmány 381—82. l.

⁶⁶ Ö. sz. I.² I. h. 651. l.

⁶⁷ Kalauz. Ö. m. III. 705. l.

⁶⁸ Felelet M.-nak. I. h. 61. l.

⁶⁹ U. o. 24—25. l.

⁷⁰ Felsorolásukat l. Sik i. m. 382—83. l.

jének, A. P. uramnak. »Az megnyomorult magyar nemzetnek égő szövétnekének, A. P. uramnak, tulajdon kezébe.« »Az híres, nevezetes A. P.-hez.«

A második még csúfondárosabb:

»Az mézes nyelvű s cifra beszédű A. P.-nek.« »Az púposon szöllő és ékesen beszéllő A. P.-nek.« »Az hangos-szavú réti fülemülének, téjjel-mézzel folyó beszédű A. P.-nek.« »Az megnyomorodott magyar nemzetnek égő s felgerjesztő fáklyájának, A. P.-nek.« »Az Calvinus zászlója-alatt vitézkedők csillagának, A. P.-nek.«⁷¹

Sík Sándor szerint⁷² koronkint még a nyersebb kifejezések is a stílus-humort szolgálják.

Pázmány stílushumorának legnagyobb szabású képviselője, az első nagy magyar humoros mű, az *Öt szép levél*. Hogy neki magának is kedves alkotása lehetett, azt mutatja, hogy nem restelte a fáradságot egy jelentékenyen átdolgozott második kiadásra.⁷³ Később aztán a Kalauzba olvastotta bele, természetesen a levél- és drámai forma mellőzésével. (E kifejezések jelentését mindjárt látni fogjuk.) A két változat közt hangban nincs számottevő különbség; a másodikban a gúny helyenkint élesebb és határozottabb.

A tulajdonképeni vitatkozó tartalmat kettős formai keret foglalja magába, mintegy burkolja be, s ugyanakkor hatásosan fokozza életét. Az első a *levélforma*. Pompás ötlettel Pázmány fölvesz egy gyámoltalan kálvinista prédikátor-alakot, aki nem tud szembeszállni ellenfele, az „ördöggel határos pápista ember“ érveivel, azért Alvinczihez fordul segítségért. Képzeltük, hogy ömlik a felsőséges és felséges ironia ennek az alaknak ábrázolásában! De nem is ironia ez már. Hiszen az ironia hideg. Itt pedig bőségesen árad a derű, nyájas tréfa, szinte részvét. Túlságosan kicsi ez az ember ahhoz, hogy Pázmány komolyan kigúnyolja. Őt inkább csak elvakították, — nem is látta sosem a Helvétiai Confessiót, az Augustana Confessio-ról pedig annyira terjed ismerete, hogy egyszer látott egy könyvet, amelynek a hátára ez a cím volt írva.⁷⁴

A levélalak tág teret nyújt a legragyogóbb naív önjellemzésekre. Az imént idézett vallomásokat is ő maga teszi.

⁷¹ Ö. m. II., IV. — Tudjuk, hogy a jezsuiták a »Jesus-alatt vitézkedő társaság«-nak nevezik ekkor nálunk magukat; l. Káldi!

⁷² I. m. 339. l. — Példát l. u. o.

⁷³ Ezt a két változatot idézzük a jegyzetekben 1és 2indexjelzéssel.

⁷⁴ Ö. sz. l. 532., 537. l.

Hová fejlődünk Balassi Menyhárt óta! Rendszerint maguk az elmondott tények beszélnek. És itt jutottunk el az Őt szép levél voltaképeni formai magvához: ez *drámai*, jelenetező. Minden levél egy-egy elbeszélő köntösbe bújtatott eleven jelenet. Él, jóízű közbeszólásaival, a viták közönsége:

›Alattomba itt egybe-üték fejeket az jelenvaló fő emberek és nagy neveltségeket indítanak, és eggyik monda nékem: Predikátor Uram, igen könnyen elugrad az árkot. Ha ezt ebbe nem hagyod vala, nyilván megbotlól vala.«⁷⁵

›Itt egy fő ember elő szólván, monda: Huj, bezzeg nagy árkot ásál magadnak, jó Uram. Meghid énnékem, nagy ennek a szököllője«...⁷⁶

Mikor a prédikátor cáfolni igyekszik a pápista ember állítását, a hallgatóság véleménye: „Értesz te ehhez, mint az bagoly az Ave Mariához.“ A pápista ember pedig fejét csóválva: „Jajki nehéz, ugymond, azt eszre hozni, az kinek Isten okosságot nem adott.“⁷⁷

A pápista ember a gyónás melletti érvelésébe belehevülve azt ajánlja hallgatóinak, próbálják ki és gyónjanak meg. Mire „egy fő ember azt mondotta... hogy örömesben elhiszi, hogy-sem megpróbálja.“⁷⁸

De legtöbbször a prédikátor tehetetlen, nevetséges és szálnalmas figurája a középpontja ezeknek a naívu elpanaszolt jeleneteknek:

›En látván, hogy el akarnak vala menni, megbizakodám, és hogy tellyességel cserbe ne maradnék, nagy bátor szóval kezdém kiáltani: Hallgassátok-meg jó Uraim, az én feleletemet-is; és mivelhogy hallgatni nem akarák, nagy protestációkkal kezdék kiáltani, hogy Enyim a mező: én az baj-vívó helyen maradok, és ez-okom enyim az győzödelem-is, kinn minnyájan nagy hahotát ütének, és én csak egyedül maradék.«⁷⁹

Máskor fordítva:

›Elúnám végre halgatni az pápista embernek beszédét és meg-rántván szakállamat, mondék néki: Elég immár eddig az káromkodásba, félek rajta, hogy az menybéli nagy Isten menykövel meg ne üsse az házat, melybe ennyi sok rútságot szórál reánk. És mondan az fő embereknek: Uraim, fussunk, szaladgyunk az házból, hogy az Istennek haragja minket-is meg ne emésszen az pápista emberrel-egyetembe. És ezt mondván, nagy gyorsasággal kifuték az házból,

⁷⁵ U. o. 527. l.

⁷⁶ U. o. 542. l.

⁷⁷ Ö. sz. 1.² I. h. 711. l.

⁷⁸ Ö. sz. 1.¹ I. h. 552. l.

⁷⁹ U. o. 556—7. l.

de senki utánam nem jöve; sőt nagy nevetséggel kiáltnak vala utánam: Szaladgy farkas, inadban az igazság!⁸⁰

Egy ízben nem tudva felelni, gondolkozási időt kér, míg a Dominus Superintendenssel és a Dominus seniorral megbeszéli a fölhozott kérdéseket. „Egyik az jelenlévő fő emberek közül nagy kaczajt ütven, Azon csudálkozom, úgy mond, hogy gazdád asszonnyal nem mondád, hogy tanácskozol ez dologról.”⁸¹

Pompás az a jelenet, amikor főemberek jönnek hozzá és hívják, hogy feleljen a pápista ember újabb kérdéseire:

»En erre ezt felelém, hogy nem akarok efféle ördöggel határos emberrel beszélteni; mindazonáltal, minthogy magáru-l is jól tuggya kegyelmed, hogy minékünk, ha szinte tudatlanok vagyunk-is, nem kel jelentenünk a kösségnek, hanem a szakálhoz illendő repu-tációt ugyan meg kel tartanunk, azt mondám nekik, hogy ha írva ide küldik, megfelelek kérdezkedésire.»⁸²

A prédikátor különben folyton ószövetségi neveken emlegeti az Istent: Jehova Isten, El Shadai, Adonai, Elohim, El Sabaoth.⁸³ Amikor pedig felsorolja a zoltáiraikat illetőleg támasztott sok kérdést, ill. kifogást, a végén bosszúsán így fakad ki: „Isten nem tudom hová tötte volna a mi sok kintornálásunkat.”⁸⁴

Maró iróniává válik a levelek hangja a bevezetésekben, az Alvinczihez intézett megszólításokban. Itt már Alvinczi ellen irányul a gúny. Együttal többé-kevésbbé a protestáns prédikátorok stílusát is parodizálja:

»Az kételenségnek győzhetetlen ereje és lelkem csendességének felháborodott habja viszen arra, hogy sokszor kellessék az Te kegyelmed örvendetes és békességes nyugodalmát félbe szakasztanom és felszavarnom levelem-által. Es jóllehet eszembe vévém az kegyelmed hozzám-való kedvetlen völtát az elébbi írásomra-való halgatásból, de az közönséges jónak buzgó szereteti arra viszen, hogy orczám-nak megveressülésével-is a Te kegyelmed jó tecczését és oktatását szüntelen szomjúhozom és szorgalmatosonnis kérjem.»⁸⁵

»Mikor az tenger habjátúl és szélvész-től hányattatott gállýában az félelem-miat megepedett hajósok, sok nyughatatlanságok és kétségben esések után távuly megláttyák az partot, elfeletkezvén minden veszedelmekről, vig lövésekkel, trombitaharsogással és ör-

⁸⁰ Ö. sz. I. 1. h. 617—18. l. Az utolsó mondatot a frappánsabb ² változatban idéztük: i. h. 797. l.

⁸¹ Ö. sz. I. 1. h. 610. l.

⁸² U. o. 574. l.

⁸³ A ² változatban.

⁸⁴ Ö. sz. I. 2. 798. l.

⁸⁵ U. o. 558. l.

vendetes kiáltással jelentik örömeiket. Nem különben én-is az pápista emberekkel-való beszélgetésből sok lelki háborúságba és nyughatatlan gondolkodásimba csak nem elmerültem vala ez elmúlt napokba.

Efféle sok rendbéli lelki habok-között csak nem elmerültem vala, mikor az kegyelmed levelét megadák, melyet én örömemben mingyárt megcsókolván, nagy vígan, mintha az nyugodalomnak partját láttam volna, felkiálték: Hála az Istennek. Álgya-meg az Ur érette Alvinczi Uramat. De mikor felnyitottam volna az levelet, szinte úgy járék, mint a kinek az parton romlik-el gallyája, mert ebbe semmi egyéb választ nem olvasék, hanem csak azt, hogy békét hagygyak az pápistákkal-való beszélgetésnek, mert ezzel csak lelki isméretemnek csendessége háborodik-fel. [Itt aztán a széljegyzetben kitör a keretből Pázmány: »Ezt szokták közönségesen felelni.«]

Igazán mondom, igen megszorodom, ezen a feleleten; és elkezdém mondani magamba: Vislae, mi nem törökök vagyunk, kiknek Mahomet megparancsolta, hogy az hit dolgairól ne vetekegyenek senkivel. Hiszen, ha igazat tanítunk, annál inkább kinyilatkozik és megerősítetik, mentül inkább meghányatik és megvizsgálatik? Mit téssen amaz mondás: Ezzel lelki isméreted csendessége háborodik-fel? fekszik ez-alat valami.⁸⁶

Vagy a befejezésekben:

»Az Adonai nagy Isten aggyon Szent Lelket és igaz világosságot kegyelmednek, és hallgassa-meg amaz közönséges könyörgését az kegyelmedhez halgató nyájnak, melybe az Ur Istentől Szent Lelket, véle őszve az igaz hitet kéri. Amen.« — Ismét Pázmány jegyzete: »Senki nem kéri azt mástól, a mi nálla vagyon, hanem-ha csúfság-bói.«⁸⁷

Ezekben a ritka hezzátoldásokban, meg a „pápista ember“ egy-egy erősebb felcsattanásában érzik meg a Pázmányban lobogó szenvedély. De az előbbi, mint mondtuk, ritka, az utóbbi pedig nem stílustörő, hiszen a jelerethben szereplő pápistának természet szerint így kell beszélnie. A mű mégis csak egy ragyogó tűzijáték benyomását teszi ránk.

Egészében véve bátran idézhetjük Sík Sándor véleményét: „A nagy hadakozó talán sohasem volt annyira művész, mint mikor ezt a fölényesen furfangos kis munkát megírta. Lélektani finomság és stílusbravur, bonyolult, mégis áttetsző szerkezet, borotvaéles logika és játszi humor: a maga műfajában remekműnek mutatják az Őt szép levelet.“⁸⁸

Pázmány leggyilkosabb szatirája *Az Nagy Calvinus Já-*

⁸⁶ U. o. 573—74. l. — Figyeljük a hely remek pszichológiját!

⁸⁷ U. o. 572. l.

⁸⁸ I. m. 103. l.

nos Hiszék-egy-Istenc. Vont is a fejére példátlan vihart vele. Szerkezetét már említettük. Legjobb fogalmat ad maró éléről a bevezetés:

„Mivelhogy az elrejtett kincsnek és az titkon tartott bölcseségnek nincs semmi haszna: méltó és illendő dolognak itilem, hogy az Nagy Calvinus János írásiban foglalt, mélységes setétséggel megkönyíkeztetett tudományokat minnyájan olvassák és ugyan kezekben-is hordozzák. Mert én soha nem javallottam azoknak az Tanítóknak tezését, kik azt itlik, hogy nem illik az Calvinus titkos tudományának minden ágait az kösség-előt nyilván hirdetni és cikelyenként kifejtegetni, holott ezekben netalán sokan megbotránkozhatnának és más útrul-is gondolkodhatnának. Sőt én olyan vélekedésben vagyok, hogy az igazság nem szeret rejteket és setétséget, hanem annál kedvesb, mentül nagyobb világosságra hozatik és nyilvánban ki-magyaráztatik.

Annak-okaért, híven és igazán, az Nagy Calvinusnak tulajdon könyveiből, egybe szedém az ő értelmét és magyarázattját az apostoli vallásnak sommájárúl, az Credórúl, feljegyezvén az könyvnek karéjára, minémű könybe és mely helyen találtam Calvinusna, az mit előhozok, hogy ebből okoskodhassanak az Calvinista Atyafiak és meg-gondolhassák nagy lelki nyúgodalmokra és üdvösséges vigasztalásokra, minémű lélektül vezéreltetett az calvinista tudománnak első hadnaggya, ki ily mélyen bégázolhatott az isteni tudománnak meglábolásában és ennyi sok új értelmekeket kovácsolhatott az együgyű igazságnak nyilván-való bötűjéből.

Engeggye az mennek földnek Teremtője, hogy nem csak néktek Calvinista Tanító atyámfiak (kiknek vigasztalására írtam leg-főkép-pen ez könyvecskét), hanem mind azoknak-is, kik Calvinus után indúltak az Evangeliom értelmében, igaz világosságtokra és lelki nyúgodalmatokra légyen az én kicsin fáradságom. Amen. Amen.⁸⁹

Az utolsó szakasz ismét a kálvinista prédikáció stílusának gúnyos utánzása; de ugyanakkor benne van Pázmány komoly, szívből fakadó kívánsága is!

Miután lehengette olvasóit, a következő felejthetetlen zamatú kis mondattal végzi be művét: „Egesség az beret-vállás után, calvinista predikátorok!”⁹⁰

* * *

A vitázó és az intim Pázmány stílusa közt mintegy átmenet a *Prédikációk* stílusa.

Templomba, szószékre természetesen nem illik a tréfálkozás. És hiányzik Pázmány prédikációiból a polemikus gúny is. Itt építeni akar hívei lelkében, nem ellenfeleket tá-

⁸⁹ Ő. m. II. 701. l.

⁹⁰ U. o. 776. l.

madni. Azonban eleven fordulatossága, életéből vett példázatai nem egyszer valami *anekdotikus* jellegűt adnak neki, sokkal inkább, mint az eddigi szórványos példákban. Ezzel, mint látni fogjuk, egy egész stílus atyja lesz. S fel-felcsillan néha a huncut mosoly is: így a spanyol barát történetében, aki ki akarja próbálni, milyen a részegség, s olyan kellemetlen tapasztalatokat szerez, hogy megfogadja: aki ezután a gyónásban részegségről vádolja magát, „egyéb penitenciát nem ad néki, hanem, hogy ismét megrészegüllyön.”⁹¹ Vagy a mostoháról: „A mostohaanyak gonosz nevet viselnek. Azért a görögöknél ugyan példa, hogy egyszerűen többször nem történt, hogy valaki mostoha-annyát sirattatna: azt-is agyonverte egy oszlopa a mostoha-annya koporsójának, fejére dől-vén. A napárúl is azt szokták mondani, hogy ha nád-mézből csinállyák-is képét, az-is keserű a meny-asszonyinak.”⁹²

Koronként aztán szelíd, de szókimondó gúny is megszólal:

»Azért, ha valaki barátságot akar szerezni, vagy újítani, eggyes itallal és részegséggel kel annak meglenni: ha örvendetes nyájaskodásban vigaságot akar mutatni, részegség-nélkül, az nem lehet: ha valakinek fiat ad Isten, innya kell: ha kivészi e világból, a torban itallal kel a keserűséget kimosogatni: ha valamit kell végezni, részegséggel kel pecsételni a végezést.»⁹³

»...ha egy nagy völgybe vinnék a török császár erejét és reáeresztenék azt a bort, mellyet sok részegeskedésben megittak Magyarország szabadulásáért: nem kellene semmi víz-özön a török veszedelmére; mind borban halnának.»⁹⁴

A mindent másra toló prédikációhallgató:

»Bezzeg ez, a bíró vétkét fészegeti; ez, a tanácsot illeti: amaz, a plébánost tangállyá: ah, mely jól illik ez a szomszéd-asszonyhoz. Vaj ha it volna az én komám, meghallaná leczkáját.»⁹⁵

Ezek a humorváltozatok — a komoly elem itt sem hiányzik: feszülő meggyőződés és meggyőzni akarás, aggódó szeretet, erkölcsi elítélés van mögötte — már lényegesen különböznek a vitairatok hangjától. Közelebb állnak Pázmány legbelső, legigazibb, legegyénibb humorához. Ezt a *levelek* néhány ritka, de annál becsesebb részlete őrizte meg számkra. Érezni rajtuk, hogy ilyenformán beszélhetett is. Főleg az öreg Pázmány, a mindenképen lehiggadt, de testi ba-

⁹¹ Ö. m. VI. 301. l.

⁹² U. o. 322—23. l.

⁹³ U. o. 283. l.

⁹⁴ U. o. 291. l.

⁹⁵ U. o. 589. l.

jok és lelki csalódások közt is kedélye frissességét csodálatosan megőrző életbőlcs.

Itt látszik, mennyire eleme Pázmánynak a nyájas, néha csöppnyit fullánkos, máskor egészen ártatlan tréfálózás. Andrassy Péter özvegyének, aki a köztük fcnálló peres ügyekben egyességet kér, így ír:

»Bizony mi is igen akarnók, hogy kegyelmed csendesen, mind pör és patvar nélkül maradhatna, holott az kegyelmed ürdeje és állapotja immár nyugodalmat inkább, hogysesm fáradságot kívánna.«⁹⁶

Hmirának, a Pázmáneum régensének nyájas szemrehányás: „Merito possum queri de R. Va, quod Italica nova non curet per aliquem accipi quothedomadis a Seposiis. Quaeso, emendet se: nec tantillum laborem aegre ferat.“⁹⁷ — Másutt: „Nihil nobis scripsit de Navi et Naulo. Forte an abundantia Vestra inopia nostra non indiget?“⁹⁸

Pálffy István főkapitánynak: ki fogja veretni a garázdákat birtokáról, akik jobbágyait háborgatják. „Mert noha nem örömet mívelem, de egyáltalában kiveretem őket, cum moderamine inculpatae tutelae.“⁹⁹

Hasonló kedves tréfaszóval jegyzi meg Prédikációi előszavában: „Azzal pedig, hogy hosszabbak a predikációk, birsággal senkire nem vetik, hogy mind megolvassa, a mit egy napra írtam...“¹⁰⁰

De vannak aztán a betegségek-kínozta, halál felé haladó Pázmánynak olyan mély humorú hangjai, hogy „finomságukkal, mélységükkel és hangjuk egyéni színezetével a jellegzetes magyar humor legigazibb képviselői. Mikes, Arany János rokon-hangjait idézik lelkünkbe.“¹⁰¹ Érdekes, hogy még ezek a súlyos mondanivalók is a könnyed külsejű tréfálkozás köntösét öltik fel nála. Miután egyik levelében tárgyilagosan leírta az elmúlt napokban kiállott köszvényes fájdalmait, egyszerre így folytatja:

»Még szinte oly praesumtuosus nem vagyok, hogy az kegyelmeitek köszvényes Compániájában méltónak állítsam magamat, de nagy dolog azért, ha vagy öccse vagy báccsa nem volt az kegyelmeitek vendégének.«¹⁰²

⁹⁶ 39 kiadatlan P.-levél. 22. l.

⁹⁷ Levelezése II. 476. l.

⁹⁸ U. o. 484. l.

⁹⁹ U. o. 336—7. l.

¹⁰⁰ Ö. m. VI., XXV. l.

¹⁰¹ Sík i. m. 250. l.

¹⁰² Lev. I. 630—31. l.

Felejthetetlen ez az ötlet; Pálffy Pálnak írt leveléből:

„Kérem kegyelmedet, Asszonyomnak ajánlja szolgálomat és kérje; hogy ő kegyelme csináltassa meg nekem egy Apotékában ezt az egynéhány pillulát, és küldje alá: »Recipe pillulas tres, pro sene 68 annorum, ut viginti anni junior fiat. Valamit kíván a patikáros, megfizetem.«¹⁰³

Csak akkor látjuk, micsoda mélységből jönnek ezek a mosolygó szavak, ha megnézzük a levél keletét: 1637 március 11!¹⁰⁴ Amin a költők évszázadokon át töprengtek, sírtak, sóshajtoztak: az idő múlása, a halál, és pedig a közeli halál fenyegető réme, az élethez való ösztönös ragaszkodás sikolya — Pázmánynál ennyi: „Valamit kíván a patikáros, megfizetem.“

* * *

Eszterházy Miklós nádornak, Pázmány nagy államférfi-társának és ellenfelének leveleiben Pázmány testvérhangját leljük fel. Egy-egy kitételét igazán Pázmány is írhatta volna. „Kegyelmed szintén úgy cselekszik — írja Poppel Évának —, mint aki kötve hiszi komját: még szent Miklós napját el nem értük s érhetjük-e nem tudjuk“, s ő már meggratulálta.¹⁰⁵ — Másutt Zrinyire emlékeztet: „A bécsiek szokások szerint vannak; ha az ellenség megáll, ottan vígadnak, ha megindul, megest megerzzenek. Most, hogy egy kevéssé megállott az ellenség, azt vélik, hogy ők állottak eleiben, azért nem nehéz tovább vígadniok.“¹⁰⁶ Az ember sajnálja, hogy Eszterházy nem volt író: bizonyára neki is megérdemelt helye lenne egy ilyen tanulmányban.

PÁZMÁNY UTÁN. (Vita és prédikáció.)

Pázmányt leszámítva a hitviták kevéssé érdekelhetik tárgykörünket. Már az előző században sem foglalkoztunk azokkal, amelyeket legalább bizonyos irodalmi szándék: verses vagy drámai forma nem ajánlott. Méliusz és a többiek támadásaiban humor nyomai helyett legfeljebb durvaságokra akadunk. Ez a jelleg megsokszorozódik a következő században. Pázmány óriási fölényével szemben az ellenfelek dühe természetsszerűleg egyre féktelenebbül tör ki. Utána pedig lassanként kisemberek egészen alantas, személyeskedő csatá-

¹⁰³ U. o. II. 756. l.

¹⁰⁴ Azaz halála előtt 8 nappal.

¹⁰⁵ Takáts: A magyar mult tarlójáról 201. l.

¹⁰⁶ U. o. 200. l.

rozásává fajul a vitatkozás, megtűzdelve ízléstelen barokk tekervényekkel, s persze tele Pázmány-utánzással. Czeglédi István prédikátor egyik könyvének címe pl. a következőképen hangzik: „*Barátsági dorgálás*. Az az: Az igaz Calvinista vallásbul ki csapont, s hogy már a Sz. Péter Hajójában meztelen béugrot, egy Pápistává lött Embernek meg-szollítása.“ A könyv maga levelezés az „El hailot Papista“ és „Erős Calvinista“ közt. A végén elmondja, milyen a katolikusok Miatyánkja, Credója, tízparancsa, stb., úgy mint Pázmány Az nagy Calvinus János Hiszekegyistené-ben. — Erre az iratra S á m b á r Mátyás jezsuita a következővel válaszol: „*Oroosló ispitály*, melyben egy okos Praedicans Igaz Romai Papista Hitre, Cálvinista vallásbul meg-tért Embernek erős Nyolcz Okai ellen ok nélkül való haszontalan ütközetiben Feje falban-veréstől orvosoltatik. Egy Frater Misericordiae által.“ Az „Elöl iaro baratsagos köszöntés“-t így kezdi: „A. C. K. G. L. T. C. I. (Czeglédi — Pázmány módján — így jelezte magát könyvében) titkos barátomnak Köszönetem után, egesseges agyvelőt, és józanon észre való meg-térést kívánok... Juta kezembe a' te böcsületes fejetlen láb irásod, és esze veszet Farkas szöre színü Barátsági Dorgálásod.“ Ki nem látná, mennyire nem önálló ez a stílus?! — A l v i n c z i az Őt szép levél-re feleletül írott *Itinerarium*-ában teljes szolgai másolással Menander Pistolicus „vekony tudományu Jesuita“ papnövendéket lépteti föl, hogy Pázmányhoz segélykérő leveleket írjon. A stílus is egészen ugyanaz, már persze amennyire az ügyes író képes a lángelmét utánozni. Pedig kár: sokszor olyan jóízűen ír, hogy egy kevés önállósággal részletesebb tárgyalást érdemelne. Természetesen hiányoznak az Őt szép levél pompás közjátékai, jelenetei, a stílushumor egész szeszélyes játéka; megvan ellenben a mű előtt, kora szokása szerint, a hosszú és unalmas ajánlás. — H a j n a l Mátyás *Ki-tett czégér*-ében mint „Keresztyén Orvos-Doctor“ lép fel, hogy megorvosolja a „Chechemő Keresztyének szoptatására“ „néminemű Hajdelberga-táján nőtt és hizlalt Tehenek Tölgyéből“ fejt mérges tejet, s ezt a sovány és nem túl ízlésesen felhasználó „leleményt“ csigázza agyon az egész könyvön át. Megkapja persze a választ is: „*A ki-tett Czégérnek Fellyeb-emelt Czégére*.“ És folyik tovább a küzdelem, „Veres tromf“-ok és „Vén bial orrára való kariká“-k végtelen tengerén keresztül.

Egy nevet érdemes kiemelni talán a sorból: ez Geleji K a t o n a Istváné. *A Titkok titka* előbeszédében, ahol az eretnokségek történetét írja le, a kedélyes és erőteljes gúnynak egyszerre Sztárait és Pázmányt idéző kifejezéseire akadunk: „Ordöngös Simon után leg közelbső helyet és nevet, a

Pseudo-Apostolok... érdemelnek... Azon üdötájban kezdé-
nek serkedezni a' Nicolaiták is... a' mint töle lehetett té-
velygésének otrombaságát szinlette, tsimogatta, de tsak hijá-
ban, mert ugyan kitetszett oldala tsontja... kezdének némi-
nemü lézzengők iminnen amonnan támadni, és mint a' legyek
tavaszi üdön rejtekes hasodékokból ki mászni, vagy mint a'
farkasok a' fergeteges télben, a' tseréből ki kullogni, és a'
mezőkön, s' falukban mardoskodni... Ezekvel egy eb-futá-
son lévén Blandrata György, főie azon, hogy ötlet-is azon
sedora vonják [t. i. fejét elüttetik], el-veté magát, s' ide Er-
dély felé tartá a' ló száját.“ Gyilkosabb gúnnyal nem is le-
hetne kikezdeni az ellenfelet — Geleji, tudjuk, főleg az uni-
táriusok ellen harcolt — mindjárt az elején. Sajnos, magá-
nak a könyvnek már nem sok marad a szellemből. Furcsa
ötlettel osztja „Vágaték“-okra. — Másik könyvében, a *Vált-
ság titká*-ban, sem sok említenivaló akad. Szellemesen ne-
vezi a luteránusokat „Neutralisták“-nak s a kegyes olva-
sóhoz intézett előszóban a következő nem mindennapi sza-
vakkal nyilatkozik egy kiadásra kész saját művéről: „szám-
kozásra méltó káros dolog lészen, ha olyan Istenes, derekas,
és az egész Pápiastaságnak nyaka-szakadtában járo munka el-
fog temetődnie.“

Polémia van persze mindenütt. Aszketikus munkában is;
pl. az 1636-ból való *Praxis pietatis*-ből idézzük ezt a jóízű
mondatot: „De ha az illetén *puskapor-evangéliumú papok*
is martyrok, én csudáalom ki lészen hóhér?“¹⁰⁷ Van a prédiká-
ciókban is. Kevés azonban, legalább katolikus részen, a ki-
mondottan polemikus beszéd; ebben is Pázmány iránya érvé-
nyesül. Ilyenek pl. a bibliafordító Káldi György pünköszt-
keddi prédikációi, az igaz pásztorról és a lopóról, egészen
Pázmány stílusában.¹⁰⁸ Egy-egy oldalvágás aztán lépten-
nyomon akad az „újító atyafiai“, „ellenkező atyafiai“ ei-
len. Kerülik ők és kinevetik — mondja pl. Káldi — a testi
sanyargatást. „De nem chodáalom, mert Nehéz a' békának a'
dér.“¹⁰⁹

Egyébként a prédikáció terén volt legkönnyebb Páz-
mányt követni; itt igazán beszélhetünk Pázmány iskolájáról.
Valamennyi kortársára és utódára az ő realiztikus-anekd-
otikus hangja jellemző. Legközelebb áll hozzá természetben,
bár sokkal szerényebb változatban, s ezt a műfajt is legsike-
resebben művelte az imént említett Káldi György. Legjobb
részletei ilyenek:

¹⁰⁷ I. m. 479. l.

¹⁰⁸ Ünn. préd. 573—98. l.

¹⁰⁹ U. o. 277. l.

Egy ember így gyónt: »Néha szitkozódtam, 's néha imádkoztam, fánton fánt: néha tobzódtam, 's néha bőjtöltem, fánton-fánt: néha kóborlottam, s néha alamizsnálkodtam, fánton-fánt: néha innep-napnyúlásztam, tánczoltam, jádzottam, 's néha Misét és Predikáziót halgattam, fánton-fánt: néha gonosz, 's néha jó pédát adtam: és így, a' mi gonoszt egy-felől chelekedtem, azt más-felől helyére hoztam. De Gyónásához hasonló Oldozást vött: mert a' Gyóntatója azt mondotta: En az Istené vagyok, 's te az Ördögé; ez is fánton-fánt.«¹¹⁰

»Ha látnád, hogy az ökrök az iga alatt minden lépés-után le-
esnek: ha a' béres leg-ottan fel-emelné-is nem mondhatnád hogy azok-
nak igája gyönyörűséges, és terhek künnyű.«¹¹¹

Nem egészen világos előttünk, mért volt mesterével együtt Káldinak is jelentékeny hatása a következő nemzedék egyházi szónoklatára;¹¹² általában elég száraz és kacskarin-
gós stílus az övé.

„Pater Csúzy Zsigmond Első Remete Sz. Pál kisedd Szerzete-béli Pap“ nevét emeljük még ki a népes sorból. „*Lelki éhséget enyhétő Evangeliom kölcsönyözött három kenyér*“ c. prédikációgyűjteménye előbeszédének egyes mondatai igazán Pázmány tollából is kikerülhettek volna. Másutt is kedves részletekre bukkanunk: Az asszony azért lett csontból, hogy „ki-ki értené a' férjek közzül, melly kemény legyen a' házasságban a zsenbes asszonyállat, melly csörgő a' cselédek-között mint a' csont“...¹¹³ — Stultorum infinitus est numerus, mondja Salamon. „Éképpen pedig, jó Salamon, téged-is illet ez a' sententia, egy lévén magad vallása-szerént, azok-közzül, *et ego, sicut unus ex illis?*“ A hozzáfordulás, a mondat latin kicsendülése tipikusan pázmányi. — Az elfajult keresztények „*Bachus nedves zászlója-alatt*, sok-féle törvényteleniségekkel, 's leg-inkább torkos, és részeges tobzódásokkal vitézkednek“...¹¹⁵

Csúzy írt még több kötet prédikációt: „*Zengedező sipzó*“, „*Evangeliumi trombita*“, „*Kosárba rakott aprólékos morzsalék*.“ Hasonlóan hangzatosak a többiek címei is. Stílusukban nagy szerepet játszanak a szójátékok, végletekig vitt hasonlatok. Pázmány ma népiesnek érző értelemes természetessége bennük közönséességgé fajul. „Tereferálás“ ez a stílus, Mihalovics Ede találó szavával.¹¹⁶ Megüti azért az

¹¹⁰ U. o. 59. l.

¹¹¹ U. o. 335. l.

¹¹² Vö. György L.: A magy. anekd. 34–36. l.

¹¹³ I. m. 174. l.

¹¹⁴ U. o. 344. l.

¹¹⁵ U. o. 366. l.

¹¹⁶ A kat. prédikáció története Magyarországon. II. 174. l.
— A címekre példákat I. u. o. 103–5. l

embert itt-ott egy-egy sikerült kifejezés; pl. I lly és András *Megrövidített igé-jének* egyik beszédében arról tárgyal, mért nem volt vadász az apostolok vagy szentek közt: a vadász vasárnap is, ha elmegy templomba, „*vadászo misét kíván, mely alig kezdődvén már vége légyen.*“¹¹⁷ Akárcsak a mai kirándulókról beszélne! Általában azonban nem sok jelentőséget tulajdoníthatunk e műveknek.

ROZSNYAI DÁVID.

Régi irodalmunk egyik legérdekesebb, tegegyénibb és meglehetősen elhanyagolt alakja az utolsó török deák, Rozsnyai Dávid. Álruhában, követségekben, Apafi börtönében ugyancsak kitapasztalhatta az élet változatosságát. Nem nagy író, hiszen eredeti munkája nincs is, de mindenesetre jelentékeny humorista, emberi érdekességén kívül. Valami furcsa, szeszélyes íze van jórészt az ő humorának, fanyar íze. Annál különösebb ez, mert a mindjárt előkerülő önéletrajz-szerű műveiben néha sokkal természetesebb. Rozsnyaival Erdély már másodszor jut jelentős szerephez történetünkben, hogy aztán az egész következő század folyamán meg se váljék ettől. Ő már székely — Heltai szász származású volt —, humora is igazi székely humor: csavaros, rettenthetetlen. Nem jár olyan emberi magasságokban, mint Mikes: erősebb, sötétebb, realisabb színe van az ő életfelfogásának, s következőleg humorának is. Ebbe a sötét háttérbe mélyen bevilágít az önéletrajza elé bocsátott idézet: „*Conceptio humana nihil aliud est quam: nasci miseria, vivere poena, mori angustia.*“¹¹⁸ Az hiszem, erről a mondatról nem szabad megfeledkeznünk, ha Rozsnyai humorát helyesen akarjuk fölfogni.

Sokhelyütt, mint mondtuk, valami furcsa, fanyar íze van; már csak azért is, mert nem olyan tiszta forrásból fakad, mint a bölcs Pázmányé, vagy a szelíd Mikesé. Rozsnyai folyton lázadozik, tele van panasszal, míg Mikes játszi módon éppen csak meg-megemlíti bajait.¹¹⁹ Bár nemzetiségében, s az ebből fakadt jellegzetes vonásokban Mikes elődje, mégis nehezen lehetne egymás mellé állítani őket. Pázmányra, Heltaira is gondolunk néha olvasása közben, de hol van az ő biztos, határozott egyszínűségüktől! Rozsnyainak nemcsak a nyelve keverék, hanem a stílusa is; valahogy maga az ember is. Bonyolult lélek, sok mindent magába szedett a világ-

¹¹⁷ I. m. II., r. 14. l.

¹¹⁸ Szilágyi: R. D. történeti maradványai. 317. l.

¹¹⁹ Vö. Perényi. R. D. 40. l.

ból, épp ellentétben Mikes teljes befelé fordultságával. Nem csoda, ha a sok különböző elem nem olvadt benne szervesen össze. Annál érdekesebb!

Rozsnyai főműve a *Horologium Turcicum* néven ismeretes Pancsatantra-fordítás. A börtönben mulatta magát ezzel. Mint ismeretes, Keletről eredő keretes mesegyűjteményről van szó, amely állatmesék alakjában politikai tanulságokat tartalmaz; a kormányzás művészetéről szól. Az állatmesékről Heltai juthatna eszünkbe. Látni fogjuk, mennyire más! Sajnos, eredetijéhez — törökből fordít — való viszonya még földérintetlen. De bizonyára szabadon élt szövegével, annál is inkább, mert sok helyen fedezhetett föl saját helyzetére való vonatkozásokat benne.

A *Horologium Turcicum* nyelve szélsőséges példája az akkoriban hivatalos stílussá fejlődött magyar—latin keveréknyelvnek. A könyv „eredetinek módgyá”-ban megmondja, hogy a török szöveg szintén arab és perzsa szavakkal vegyes, nagyobb ékesség okáért.¹²⁰ Ez tehát tudatos stíluszándékra vall. Igazolja ezt az a föltűnő körülmény is, hogy egyéb írásaiban minden megerőltetés nélkül zamatos székely magyarsággal szól. Így tehát az a különös színezet, amely a *Horologium*ra éppen kétnyelvűségénél fogva jellemző, egyáltalán nem mondható véletlennek.

Nagyszerűen él is az idegen szavakban rejlő humorral. Ime ennek módjai:

Kedves fogása, hogy jelentésnélküli latin neveket ad a történetekben szereplő helyeknek és személyeknek. Dézsi szerint ebben „tréfás játszi kedve nyilvánul meg s mintegy az elbeszélés népmesészerű [?] jellegére akarna figyelmeztetni vele.”¹²¹ Ilyenek: a galamb „egy Hortus nevű kertben meg szálla”, „Nullibi tartomány”, „egy Ille nevű Dominusnak egy Illa nevű Dominája vala”, Illének egy „Famulus nevű szolgája”, „többi között egy mus nevű” egér. Ugyanezt a körülírt semmitmondást magyarul is megtaláljuk: „Te Tatár-ijnál horgasabb, néma Papnál hazugabb”...¹²² Máskor a latin névnek jellemző komikus jelentése van: „Macer nevű Matska”, „a homályos titkoknak megfejtő Lumen nevű Kalugyere”,¹²³ a „tsélsap király” „Cape Rape csizmába járó lába.”¹²⁴

¹²⁰ H. T. 52. l.

¹²¹ Bevezetés a H. T. kiadásához, 41—42. l.

¹²² H. T. 201. l.

¹²³ U. o. 83. l.

¹²⁴ U. o. 112. l.

Nagyszerűen alkalmas a latinság a képtelenségek tréfás kifejezésére:

»...ez alatt hitván galamb is Tempora tempore tempera nevű posta lován Inter duos litigantes tertius nevű bástya alá buvék, holott is mind addig lakék, míg amazok [két sas] kontz árnyéka felett inchoált vagdalkozásoknak végét veték.«¹²⁵

A stílusnak ez a furcsa folyása jellemző az egész Horologiumra; bizonyára sokban irandó a fordítás számlájára is, amit sajnos nem tudunk ellenőrizni.

Szikrázó humort ér el az ilyen keverésekkel:

»Vult Aegyptum ellenében a' Tengernek egy Applausus nevű szigetnye.« Ezen a párdue-király fiát »vagy dissensu multorum, vagy consensu paucorum, maga helyére ültetni kívánnya vala.«¹²⁶

Két királyi testvér közül az egyik »devote suspirizál«, Regens bátyja pedig »sincere bibizál.«¹²⁷

„agitur vala de pelle“¹²⁸

Szójátékok latinul is, magyarul is bőven akadnak:

A bivaly megölésében »nem hogy Törvényes Usus, de tsak mezei Abusus sem praemittáltatott, hanem mind ezek nélkül Erdei vad Ebusus praecipitála.«¹²⁹

»Qui splendet in Aula Regis, tandem sordet in Caula Gregis.«¹³⁰

A teknősbéka átviszi a skorpiót a vízen; a skorpió közben hozzáragad. Erre így feddi: „Te az én hátamon nyugodva nyargalsz, hátam girintzin firkáló háládatlanságod mire való?“¹³¹

Sok ilyen van a beleszótt latin versikékben:

»Mors quid sit, rogitas! si scrirem, mortuus essem.

Ad me, cum fuero mortuus, ergo veni.«¹³²

Makámát is ír, ami maga is komikus ízű. A következő rész ezzel kezdődik, versben folytatódik, latin mondással végződik; az egésznek, akarva-e? önkéntelenül-e? valami zavaros jellege van.

»nints soha olly gördületlen Casus, ha nem finitivus, melyben az erős elme nem frugiferus, ha a' Gazda nem confusus,

¹²⁵ U. o. 71. l.

¹²⁶ U. o. 81–82. l.

¹²⁷ U. o. 87. l.

¹²⁸ U. o. 115. l.

¹²⁹ U. o. 158. l.

¹³⁰ U. o. 164. l.

¹³¹ U. o. 128. l.

¹³² U. o. 138. l.

Valamikor sok a' hostis, közel ott hozzád a pestis,
De te ne desperally, itt is, mert él Machiavellus is.
Ingenium si intenderis, valet.¹³³

Ha már Machiavelliről van szó, idézhetjük Beöthyt: „A beszélgető állatok nemcsak tele vannak mindenféle történettel, hanem jártasok a nyugoti politikai elméletekben is, s egyremásra emlegetik Aristotelest és Macchiavellit, sőt Verbőczit is.¹³⁴ (Pl. Dümne, a ravasz borz: „én úgy értettem vala Machiavellustól“, stb.) Sőt egyik galamb szemére hányja a másiknak, hogy nem tud latinul: „igazán meg látszik, hogy nem tudsz Deákul, mert“ ... s jön egy latin idézet.¹³⁵

De ideje immár látnunk, hogy az idegen szavak segítség nélkül, ill. csak másodrendű szerepével is föltalálja magát Rozsnyai. Csavaros hasonlatok, képek:

›Valamig akármely tsillámpozó pallos is hüvelyéből ki nem buvik, az emberségnek mezején betsülletinek pofája nem szokott ragyogni a penna, valamig fejből lábat nem tsinál, bölcs editiókat nm firkál... ergo láss te is dologhoz.¹³⁶

A már említett Illa nevű domina ›olly szép, kinek mássát tsak maga a' Tükörbe és a' kettőt látó kantsal látták vala...¹³⁷

›Hitván Vadak ez öröm kalátsot, tsak nem minek előtte meg sülné. fel falák.¹³⁸

Néha igen szellemes:

›... az Achajabélick Törvénye szerént a pendeyses seculumba a' süveg halgat 's a' konty szöll...¹³⁹

›... nyavalyás Bial tsak egyszer kapála 's még is az utolsó földet veté fejére.¹⁴⁰

Máskor jóízű, lakonikus közmondásszerű székely rövidséggel szól:

›Mert az Ördög nem azt bányya, hogy ő konkoly, hanem azt sirattya. hogy más buza.¹⁴¹

›Hogy kiki magát szeresse, nem kell arra parancsolat.¹⁴²

¹³³ U. o. 64. l.

¹³⁴ Beöthy: Szépprózai elbeszélés. I. 119. l.

¹³⁵ H. T. 69. l.

¹³⁶ U. o. 69. l.

¹³⁷ U. o. 198. l.

¹³⁸ U. o. 121. l.

¹³⁹ U. o. 174. l.

¹⁴⁰ U. o. 145. l.

¹⁴¹ U. o. 59. l.

¹⁴² U. o. 126. l.

»... vajmi nehezen dorgálhatnak azok másokat, a' kiknek otthon élő Istenektől nintsen szabadságok a' szollásra.«¹⁴³

Az ölyv az őt nevelő kányának »kányai jóakarattját megköszöné«...¹⁴⁴

Tréfás jelenetek, elbeszélések:

»Azt hazudgyák [kezdetnek nem rossz a »Volt egyszer« helyett!], hogy egy Szülének volt Fukarok markánál szorossabb octondiak elméjénél sordidusab egy kis kalibája, abban együtt lakos magával egy üdös gyermekded Matskája, koplalással hizott, kenyért 's hust nem látott erejével gyűjtött izmosságával egyszer a' szomszéd falára felmász«...¹⁴⁵

A galamb látja a rá lecsapni készülő sast; »melly vásárban a' tsiklandó notát nyavalyás galamb így dudollya vala.«¹⁴⁶

Dünnét a törvényszék elé vezetik:

»Itt már, mind Fő 's mind Fark Udvarhoz gyűl s Divánt ülnek, hová Dünnét is nyakon kötve hurtzolák, vagy ranczikálák, holott midőn jó Hős uram látná, hogy a' Birák a' sententiazó székbe ülnek, belső inquiesselel némellyektől azt kérdi, a' Diván mire való 's a' Király mit akar?«¹⁴⁷

»Másnapra kelve ismét. Tanács gyűle, 's a' Dümne dolga ismét elé kele, hova őtet is hozák is taszigálák is, ki midőn a' Birák eleiben botorkázdott volna«... stb.¹⁴⁸

Dézszi hajlandó föltenni, hogy ebben a törvényszéki eljárásban Rozsnyai a saját maga ellen folytatott eljárást gúnyolja ki.¹⁴⁹

Személyes ízű célzás különben elég sok találkozik benne; főleg a rossz tanácsadókkal, hízeigőkkel van sok baja. „Mert az érdemetlenek a' benne meriták nadrádját addig fel nem vonhattyk, míg azokról le nem huzzák.“¹⁵⁰ Kergesse el a király ezen „Országá édes izire aspiráló darásit“¹⁵¹ és „susurrabilis personákkal, gyakor térdhajtókkal fél fülben sugokkal ne társalkodgyék.“¹⁵² Gúnyosan céloz a korabeli politikai eseményekre: Az ifjú párdúc, amikor az oroszlán lesz

¹⁴³ U. o. 191. l.

¹⁴⁴ U. o. 80. l.

¹⁴⁵ U. o. 77. l.

¹⁴⁶ U. o. 71. l.

¹⁴⁷ U. o. 163. l.

¹⁴⁸ U. o. 181. l.

¹⁴⁹ Bevez. 38. l.

¹⁵⁰ U. o. 57. l.

¹⁵¹ U. o. 62. l.

¹⁵² U. o. 63. l.

a király, „gondolván néki ott commoralni nem egészséges“.
„Bekes Gáspárral extremumot intentál.“¹⁵³

Lássunk még két igen is sötét háttérű példát: a rabság és a halál. A galamb, amelyet, helyesebben akit a Hortus nevű kertből már ismerünk, törbe esik és hosszú, mérges és tudós vitatkozást folytat már ott sínylődő galambtársával. Végre a „posterior patiens“ így szól:

›Efféle casusban a' hosszú oratio bolondság, hanem summa summarum nekem azt sugd meg, ha szabadulásomra van-e út? Meri, a rabságnak izit a ki nem kostolta sem kívánnya.

Heu quantus dolor est invita vivere vita:

Velle mori semper, sed neque posse mori.

A prior plorans felel s mond: a' szabaduló utat töllem mitsoda esszel tudakozod, avagy azt magam aránt régen el nem követtem volnaé?«¹⁵⁴

Ez az a különös, szeszélyes, nem egységes jellegű Rozsnyai-féle humor. Együtt van itt szójáték, idegen szavak keverése, tekervényes és lakonikus kifejezések; a rabság említésére hirtelen egészen elsötétedik, hogy aztán egyszerre a legtermészetesebb tréfás-mindennapi pszichológiába csapjon.

A másik hely főleg felejtethetlen, egyszerre tréfás és súlyos jelzőjével vésődik az ember emlékezetébe:

›Vólt a többi között Babiloniában egy igen gazdag Aros ember, de vén, kihez az Halál bé botlik [!] 's a' készültöt fuja, nyavalyás öreg ember eléggé repellái, de a' De ák t a l a n H a l á l nem értvén a' Nont, tsak dobol«...¹⁵⁵

Irt Rozsnyai *verseket* is Erdély uralkodóiról. Báthory Zsigmond, Bocskai, Báthory Gábor, Bethlen Gábor, Brandenburgi Katalin, I. Rákóczi György, II. Rákóczi György jellemzései ezek. Pl. Báthory Gáborról:

›Vala Báthorinak esze is elhigyjed,

De supplicans dámák csalák meg, így higyjed;

Nem ő kezdte előll, ha mondják, se higyjed:

Urak kötötték rá feleségek, higyjed.«¹⁵⁶

Van aztán deákunknak egy *Történet dolgok* c. értékes iratgyűjteménye. önéletrajza, diáriuma, egy kis emlékirat-féléje. Apafi Mihály Érsekujvár alá meneteléről, s néhány fönmaradt levele. Ezeknek a stílusa, mint említettük, egészen más. Mikes nyájas humorát idézik az ilyen helyek: Ami-

¹⁵³ U. o. 81. l.

¹⁵⁴ U. o. 72—73. l.

¹⁵⁵ U. o. 84. l.

¹⁵⁶ Szilágyi id. kiad.

kor már török ruhába öltöztették s megnyírták, fél a csatában, hogy „ha ugyan eljönnek [t. i. a magyarok] s megnyomják a törököt, akár mint mondja az szám, hogy magyar vagyok, de az üstök nélkül való kopasz fő elvágatja az nyakamat.“¹⁵⁷

A drinápolyi császári palota lépcsőit „igen iszkofiomos materiával vonták be, de mi csizmáinkkal nem kimélyjük vala tapodni, gondolván talán több is van ott, a hol az volt.“¹⁵⁸

„Jól lakék az török a szőlősi lével.“¹⁵⁹

De azért itt is megtaláljuk a Horologium különös hangját :

„Elég az, hogy megérök mi az kaftánnal, eléb állánk azzal, noha csak ezt is alig hozók által a budai hídon, mert az tatár hadak épen az hídon találkoznak szemben velünk, s ezek bezzeg eleget adának ám azoknak is, kiknek az fővezérnél nem jutott vala. De hátba még azoknak is bőven juta, kiken az fővezér adta akkor is nyakokon vala, mert az tatárok sem akarván nekünk utat nyitni, s mi is császári köntösben praerogativával akarván élni, e kettőből egy tisztességes hup-hup telik ki.“¹⁶⁰

A török deákok számára írt testamentumban meghagyja, hogy senki, ha jót akar, ne egye ennek a hivatásnak kenyerét. Keserű humorral tanácsolja: „Inkább menjetek néha napnyugotra két esztendeig czipellőt tisztítani, mint sem napkeletre harmincz esztendeig korona aranyazni.“¹⁶¹

A börtönből feleségéhez írt leveleiben is elég panaszt, siránkozást, szemrehányást találunk, részletes intézkedéseket az otthoni ügyek felől, s minden alkalommal egy sereg szükséges dolognak a legapróbb részletekig menő jegyzékét, amiket az asszony sietve küldjön be fogoly urának. Azonban itt is áttör néha a humor egy-egy szivárványcsíkja:

„Úgy tetszik atyámfia, hogy harmadfél esztendőtől fogva az én italomra nem sok gondod volt.“¹⁶²

„...én búza uramnak barátságáért, ha elkerülhetem, tovább bizony nem gyötröm magamot“ (t. i. adja el felesége a felhalmozott buzáat, az árát pedig küldje el az ő szükségleteire).¹⁶³

¹⁵⁷ Önéletrajz. Sz. 326. l.

¹⁵⁸ U. o. 341. l.

¹⁵⁹ Diárium. Sz. 467. l.

¹⁶⁰ Apafi M. Érsekújvár alá menetele. Sz. 369. l.

¹⁶¹ A Történet dolgok előtt. Sz. 260 l.

¹⁶² Tört. Tár 188. 162. l.

¹⁶³ U. o.

Igy mutatkozik be előttünk az utolsó török deák, Mikes elődje. Amint láttuk, természetük inkább ellentétes, mint rokon; csak székely voltuk és egyaránt viszontagságos életük állítja őket egymás közelébe a magyar humor történetében. Sajátos alakjával méltán zárhatjuk le a XVII. századot.

*

A XVII. század irodalmában az előzőnek állandó halálközelség-adta felajzottsága szűnőben van. Hóman—Szekfű a barokk „színes, változatos életöröme”-ről beszél.¹⁶⁴ Szelidül a hang, oldódik a feszültség, de gazdagodik a látókör is. Hettaiból Rozsnyai lesz, Szkhárosiból Gyirwa. Megmaradnak, helyesebben most kezdődnek igazán a hitviták; de mindjárt a század elején föllép a nagy bajnok: Pázmány, aki egy új elemmel: megsemmisítő fölényével ezt a veszedelmes műfajt a derús tréfa és erőteljes humor legművészibb magaslataira emeli. Az ellenfelekben és követőkben aztán annál végzetesebbek a túlcsapongások. Az enyelgő hangnak ezzel szemben legfőbb menedéke a prédikációk.

A leglecsesebb számunkra a nagyoknak egy-egy bensőséges megnyilvánulása, ahol mai szemmel is fölülmúlhatatlan kincseit találjuk a humornak: az öreg Pázmány tréfálkozása, Rozsnyai egy szeszélyes mondata, Zrínyi egy megjegyzése. Egyáltalán ennek a századnak humoráról már alig lehet általánosságban írni. Éppen azt tartjuk legfőbb jellemzőjének, hogy diadalmas bevonulását tartja az *egyéniség*. A nagy barokk korában ez természetes is. Pázmány, Rozsnyai, Zrínyi humora már egészen sajátos, egyedül önmagából magyarázható kielégítően.

Ugy látszik, mintha valamiképen ekkor kezdenének ráébredni az emberek az írás ízére is. Alig lemérhető még ennek megnyilvánulása, hiszen igazán tudatossá majd két századdal később. Kazinczyékkal válik! De azért megérezni. Pázmány, Rozsnyai már stilisztá. A jámbor, tudós, hasznos célon, az írás *mi-jén* álltör a *hogyan*. Következésképpen a stílus humor is erőteljes lendületet vesz.

¹⁶⁴ Magy. tört. VI, 166. l.

A rendi barokk kora

Székfű nyomán a XVIII. század leszálló, a nemzet széles rétegeiben terjedő, elmagyarosodó barokkját nevezzük így. Belejátszik a század második felétől a kezdődő rokokó hatása. Faludiban látjuk is már. A század életstílusa nyugalmas, a harcok megszűntek már az elején. A humor terén Erdély vezet, emlékiróival, s azután főleg Mikessel. Magyarországon nagy párjuk Faludi, a stílushumornak máig egyik legfinomabb tollú mestere.

Az irodalom és népköltészet határán meg kell itt emlékeznünk az ú. n. „kuruc költészet“-ről. Mint tudjuk, az előző század közepén indul meg, s végigkíséri változatos hangjával a nemzeti mozgalmakat Rákóczi bukásáig, sőt azon túl az a népies ízű politikai költészet, melynek egy részét evvel a szóval szokták kiemelni. A „Csínom Palkó“ hetykeségétől, a „Nyalka kuruc“, vagy a „Ne higgy magyar a németnek“ szatirikus gúnyjától a „Mit búsulsz kenyeres“ akasztófahumoráig, a „Musztafa, Karafa“ kezdetű rigmus kesernyés szomorúságáig elég széles a skála. — Daloskönyveinkben folytatódik az eddigi hagyomány: lakodalmi énekek, részeges asszony dala, stb.; mellettük feltűnik egy-egy első személyben elmondott jóízű vagy éles-gúnyos jellemzés (Páter Márton, Nem vagyok én parasztember...), vagy a kizsartolt szegény nép humoros panasza „Portió Pál és Forspont Péter“ ellen. Néhol megtaláljuk ugyanazt a makarónnyelvet, mint Rozsnyainál, persze tréfás célzattal:

»Servus Domine Tömösvár!
Bika fecit magnum kár:
Rétet, határt összehányt.
Amen, finis operis« stb.¹

Markalf hangjának verses utóda ebben a században *Vida György Facetiái*, K o l u m b á n Jánostól.

¹ L. Thaly: Vitézi énekek. 384. l.

DRÁMA.

1. CSÍKSOMLYÓI MISZTÉRIUMOK.

A csíksomlyói ferences kolostorból ránk maradt több XVIII. századi misztériumelőadás szövege. Ezek tehát a műfaj legkésőbbi korszakából valók. Passiójátékokról van szó, szokás szerint ószövetségi keretbe foglalva. Júdás megkísértetésének leírása két helyen is komikus.² Az ószövetségi történetekben is megszólal néha a komikum, gúnyolódás.³ Komikusan szerepelnek továbbá szokás szerint az ördögök: „Beliál fiai, Drumo s Leviathan kedves unokái“;⁴ van ördögök seregszemléje,⁵ a kis Filius Luciperi szintén el akar menni az emberek rontására, de apja hazakergeti a pokolba.⁶ Amikor a Szent Szűz az elfogatás előtt Júdás gondjába ajánlja Fiát, az egyik Daemon ezt ilyen jóízűen kommentálja:

›Haj, haj, Farkast tőnek itten ju őrzőnek,
Ketskét választának káposztás kertésznek!‹⁷

Nyers gúnyolódással szólnak aztán Krisztus ellen ellenségei. Kaifás elé így viszik: „Ez a Kristus, immár meg kapta a Fiscus.“⁸ Egy Krisztustól feltámasztott ember eljön tanúskodni mellette; a Centurio így utasítja vissza:

›Meg holt bizonságot sohut bé nem vesznek,
Mint hogy te meg holtál, te néked nem hisznek.‹⁹

Krisztust gúnyolják kínzása, keresztútja alatt; többek közt ilyen érdekesen:

›Mivel szokása volt nagy helyeken járni,
A szegény kösség et ottan ámitani,
Akarunk mű néki oly gratiát tenni,
Hogy jó magos helyre fel fogjuk emelni.‹¹⁰

A keresztben gúnyolódva emlegetik, hogy a „patikájából“ maga szükségére nem hagyott.¹¹ Néhol leszáll a hang az íz-

² Fülöp Árpád kiad. 75., 226. l. L. még Júdás öngyilkossága: u. o. 79–80. l.

³ Helciás és Sáfán párbeszéde 60. l. Jeremiás próféta kigúnyolása 64 l.

⁴ U. o. 107. l.

⁵ U. o. 120. l.

⁶ U. o. 200. l.

⁷ U. o. 157. l.

⁸ U. o. 113. l.

⁹ U. o. 166. l.

¹⁰ U. o. 81. l.

¹¹ U. o. 160. l.

léstelen durvaságig.¹² Mindez azonban mutatja a komikum lélektani szükségét.

2. AZ ISKOLADRÁMA.

Legtöbb emléke e századból maradt ránk. Vannak tragédiák, farsangi alkalomra készült vígjátékok és közjátékok. Szerzetek szerint szokás megkülönböztetni jezsuita, piarista, ferences és pálos iskoladrámát. A két utóbbiban, s a protestáns drámákban is, a komikai ér gazdagabb, de alantasabb.

Nem érdemes sokat foglalkoznunk ezekkel a drámákkal, mert többé-kevésbé mind ugyanarra a kaptafára mennek. Igazi humor alig akad bennük. A tragédiákban is rendszeren szerepel valami komikus mellékalak — okát már tudjuk —, kezdve Bornemisza *Elektra*-fordításától. Így pl. Bernák Bernát piarista *Joas*-ában a plautusi „miles gloriosus” nálunk is közkedvelt alakja; nagy hangon dicsekszik, a többiek gúnyolják.

Bő a vígjátéktermés. Fordítják *Plautust* (1766. Dugonics Menechmus-át, 1769-ben Hájos Gáspár adat elő egy magyarra fordított Plautus-darabot)¹³; 1769-ben az egri jezsuitáknál előadják „A’ len-héjázó, és maga sorsával meg nem elégedő embernek bolondsága” c. vígjátékot: ez nem más, mint *Molière Bourgeois gentilhomme*-jának egészen bohózzattá alakított átdolgozása.¹⁴

Sikerültek a piarista Pállya István darabjai: *Pazarlay és Szűkmarkosy* (1767), *Ravaszy és Szerencsés* (1768). Mindkettő természetesen cselvígjáték és adaptáció. Az előzőben a léha, külföldieskedő ifjúnak Kisfaludtól népszerűsített alakja szerepel, akit végül is jót útra térítenek; az utóbbi tréfák és becsapások sorozata. Szellemesek a szereplők nevei: Pazarlay barátai: Kártyásy, Koczksásy, Kortyosi, Pinczefi, Éhesy; a dicsekvő katonatiszt Csörgő, egy folyton latinizáló alak Deák.

Dugonics már 1762-ben írt egy magyar vígjátékot; erről csak önéletrajzából tudunk.¹⁵ *Tárházi*-ja 1770-ből való. Pállya Ravaszyjával közös a forrása,¹⁶ ő azonban inkább

¹² Pl. 186—7. l.

¹³ M. P. Plautus motskaiból kitisztított Menechmus nevű vígszabású játéka. L. Kolozsvári János: Magyar piarista iskoladrámák 8. l. Hájosról Kolozsvári i. m. 62. l.

¹⁴ L. Gragger: Molière első nyomai a m. irod.-ban. ITK 1909. A darab szövegét is közli.

¹⁵ L. Háhn A.: Dugonics: Tárházi. EPhK 1882. 777 l.

¹⁶ L. Horváth Cyrill: Adalékok P. I. műveihez, EPhK 1904.

csak nyers komikumot ad. A dicsekvő katonát itt Ágyúsinak hívják, inasa Pisztoli; Deáki szolgája viszont Téntai. Az előjén, a „jádzó személyek“ listájában, mindenütt a rá jellemző naívsággal „állapota, ruhája, erkölce“ c. rovatokban jellemzi a szereplőket, néhol egész szellemesen. Pl. egy Sehonnai nevű alak: „mindennél minden, otthon semmi.“¹⁷

A legjóízűbb iskolai vígjáték *S i m a i, K r i s t ó f T o r n y o s Péter-e*; ez azonban már 1789-ből való, tehát korszakunk határán túl. (Egyáltalán a fennmaradt termés nagyrésze a század 3 utolsó évtizedéből való.)

Viszonylagosan nagyobb eredetiség mutatkozik a *közjátékokban*. Ilyen közjáték-féle pl. a *Phaedrának szomorú története* c. tragédiában (1772. v. 73) a betegek gyógyításának tréfás jelenete¹⁸ Ez protestáns darab. A protestáns iskoladráma komikumának főforrása egyébként, mint már jeleztük, a mitológia kigúnyolása. — Csíksomlyóról ferences közjátékaink is maradtak. Itt is szerepel még Markalf és felesége, Polikána. Két másiknak közös tárgya, hogy a Praeceptor kijön a színre és várja, hogy tanítványa akadjon. Először Zingarus, a cigány jelentkezik. A komikus elem az ő cigány beszéde, s az elverése. Azután Rusticus jön fiával, Andorral. A gézengúz kölyök előadja „tudományát“; a végén őt is ellátja a mester. Ez a legjóízűbb kis jelenet. Rusticus és fia pl. ilyenformán beszélgetnek:

R. Aly meg fiam Andorjás,
ne, a hátad puzdorjás
meg iáttya a Mester.
A. Szépen Apa ne hajhász
a hátamon ne bolhász
nyeljen el a tenger.¹⁹

A pálma azonban e téren a pálosoké. *Kocsonya Mihály házassága* (1765) közismert. Komikuma sokszor durva, de mindvégig szellemes. Leginkább talán a bíró ítélete a megölt borjú ügyében:

«B. Mhü — mhü — mint egy melly üdös lehetett a borjú?
Férj. Alkalmassan lehetett már esztendő».

B. O hát ha úgy van, Kotsonya uram szabad ember — — Esztendő borjunak lehet már annyi esze, hogy kocsit látván fére tér az útból, oldozd meg eskütt! — Követem Kendet, és magamat ajánlom.²⁰

Alacsonyabbrendű párja *Bakhus* (1765). Tárgya az, hogy

¹⁷ Háhn A. közzététele i. h.

¹⁸ Bernáth: Prot. iskoladrámák.

¹⁹ Szilávik F.: Három közjáték. Erd. Múz. 1912. 89—90. l.

²⁰ Bayer: Pálos iskoladrámák a XVIII. évszázból. 36. l.

Bacchus istent elbizakodottsága miatt megfosztják istenségétől és nyomorult betegségben elpusztulva, pokolra jut. Tehát az említett mitológiai paródiák sorába tartozik. A személyek ilyen stílusban beszélgetnek:

›Bachus. Könnyen veszem észre Fölséges Jupiter, mi tekeri nagyra vágyó órodát.²¹

Mars nagy beszédet vág ki Jupiter előtt:

›Fölséges Jupiter! Kinek kezében forog Istenségem sorssa, kinek haragos színe előtt meg indul ég s föld, és reszket, mint a fagyos Kocsonya, olvadnak a hegyek, Kósziklák, mint a nap előtt az irós vaj, omlik széles e világ, mint az ehes Czigánrök foga alatt a meleg Czipók!²²

Riedl megjegyzése szerint figyelemreméltó az orvosok kigúnyolása; Molière Képzelt beteg-ére emlékeztet.²³

A XVIII. SZÁZAD ANEKDOTAIRODALMA. BOD PÉTER.

György Lajos, a magyar anekdota történetének megírója, kb. 300 kötet anekdotás könyvről beszél napjainkig, s így meggyőzően bizonyítja azt a tételét, hogy anekdotakedvelő nemzet vagyunk.²⁴ Az anekdota egyformán tartozhat a tiszta humor, az irónia, a komikum birodalmába: hangjától függ. György mindenfajta anekdotánk jellemzőjének látja, amit mi a magyar humor egyik sajátosságául említettünk, természetesen a korok szelleméhez mértén érve. Így fejezi ki: „tisztelességes hang, emelkedett erkölcsi szellem, választékos modor és nemes ízlés.”²⁵

Igen sok természetesen a vándoranekdota a világ minden tájáról. György találóan hívja föl a figyelmet, hogy a részletes összehasonlító tanulmányozásnak itt tág tere nyílnék, s értékes adatokkal szolgálhatna „a magyar humor tiszta lényegének megismeréséhez.”²⁶ Munkánk keretein belül erre természetesen nem vállalkozhatunk.

A magyar anekdota Pelbárttól és kódexeinktől a vitá-

²¹ U. o. 45. l.

²² U. o. 50. l.

²³ A magyar dráma tört. 87. l. — Még sok közjátékról van tudomásunk, ha szövegük nem is maradt ránk; pl. az *Ambitio vindicata* c. darab intermediuma (l. Juharos i. m. 51. l.), a *Praemium fidei*-e (u. o. 57. l.). stb.

²⁴ György i. m. 75. l.

²⁵ U. o. 77. l.

²⁶ U. o. 83. l.

kon és prédikációkon át nagy multra tekinthet vissza. Onálló példagyűjtemények is föllelhetők minden időben: ilyen volt a Példák könyve, ilyen a XVII. században Marosvásárhelyi Gergely jezsuitának műve: „*Világ kezdetitől fogva jószágos és gonosz cselekedetek példáinak summája*“ (Kassa 1625), vagy Szenczi Molnár Albert fordítása, amely már századunk elején látott napvilágot: *Discursus de summo bono* (Kolozsvár 1701). A XVIII. század második felében aztán fellendül a műfaj. Bertalanffi Pál: *Keresztyén böltsőség-e* 1754-ben kelt. Nevezetesebb Taxonyi János S. J. két kiadást ért példatára: *Az emberek erköltseinek és az Isten igazságának Tükörei*. (Győr 1740 és Kassa 1759.) Olvashatjuk benne változott szereplőkkel a diósgyőri porkoláb ismeretes történetét: „Kálmán Magyarországi Király Sz. Miklós püspöktől megverettetik.“ (I. kiad. I. rész VII. tört.) Más históriák: az ördög elmegy gyónni, hogy ő is olyan szép fehér legyen, amint az embereket látja kijönni a gyóntatószékből (I. kiad. 151—2. l.); „némelly káromkodót a' légy áltai hozza Isten eszére“ (I. kiad. III. r. VIII. tört.); nem adnak enni a munka ellen szóló barátoknak (IX. tört.). Józsi mondások: „az ember halásban törvény ujtítás, és jobbitás nem lehet.“²⁷ „De most sokaknak nagyobb gondyok vagyon az ő Patronusok napján [névnap] a' pohár megadásra, hogysem a' gyonásra, és az áldozásra.“²⁸ „... sokat vete okúl: de minden oka, *kopasz mentség* vala.“²⁹ „... sokszor a' kis lopót a' nagy lopók fel-akaszják. Sokszor, a' ki sokat lopott, arany lántzot visel; a' ki keveset, kender kötelen függ.“³⁰ Az 1759-es kiadás II. könyv II. rész V. történetében arról van szó, hogy „két férfiak tréfálódnak feleségeiknek halálán“, egész szellemesen. Utána szokás szerint tanulságokat — vagy ahogy ő mondja: tanuságokat — von le, s ezúttal a tréfáról elmélkedik. Megtudjuk, hogy néha szabad tréfálni, gyakran veszeléses; mikor halálos vétetek? Mindehhez példákat közöl. Nem érdektelen kis elmefuttatás.

Az Erdélyi Múzeum kéziratára őrizi első voltaképeni anekdotagyűjteményünket, Hermányi Diemes József enyedi református pap gyűjtését: *N. enyedi siró Heraklitus, és — Hol mosolygó 's hol kaczagó Demokritus* címmel, 1759-ből. A 396 lapos vaskos kötet 339 anekdotát tartalmaz. Másolatban maradt fenn; utolsó mondata a másoló nevééről és az időről is felvilágosít: „1845-be másolatban bévégezte Er-

²⁷ I. kiad. 244. l.

²⁸ U. o. 298. l.

²⁹ U. o. 371. l.

³⁰ U. o. 244. l.

csey György.“ A szerző a következő rövid előbeszédet bocsátja műve elé:

»Vala Persiában egy igen bölcs Arabs Lokman nevű, kitől midőn azt kérdenék: Kitől tanulta azt az ő bölcsességét, azt felelte: hogy a' tudatlan és alkalmatlan emberektől. — Ez a' sok dib-dáb dolgokkal tövel hegygyel, 's ellel fokkal, ággal boggal össze hányt szemétdombja is arra való, hogy bölcsébbé légy! Légy is barátom olvasó! 's ennél bővebb Prefatiot ne várj; hanem várj időtől, mert időre hóra valaha holmi haszon csak származhatik ebből; mint a' vad almát addig sanyargatja a dér, hogy a hideg vízbe hányják, 's a' fagya kimenvén eddegelik a parasztok. Azon könyveket kárhoztatja Osterzsák mint kegyes Tudos; de honnan tudná, hogy azok rossz könyvek, ha jól meg nem olvasta volna? Dávid is bolondtól fogta volt halani ezt; nincsen Isten; de ő a' felött nem volt Atheus. 'E' rossz könyv Autorának pedig nevit ne kérd, mert elég könyv vagyon sub anonymo. Iratott pedig abban a' városban, a' mellyben ha a' könyviroknak 's olvasoknak leg nagyobb bünük csak ekkora mint ez a' ganéj domb, boldog az a' Város.«

Az anekdoták egy jó része papokról, vallásról szól. Hangfokozatuk igen különböző. Olvasunk pl. az udvarhelyi unitárius prédikátorról, aki püspökfogadó beszédében azt mondja, hogy az Izrael fiai 400 esztendeig bújdosztak a pusztában. A püspök megkérdezi tőle: talán nincsen bibliája. „De bizony vagyon, Tisztelendő Püspök Uram! egy rossz.“ S midőn a püspök megint: ne mondja a szent könyvről, hogy rossz, imígy igazítja ki magát: „vagyon egy hitvány.“ (3. anekd.) Az 1762-es enyedi úrnapi körmeneten viszont a katonák vezetője, felbosszankodva a díszlövések rendszertelenségén, szent túlbuzgalmában szörnyű káromkodásba tör ki. (330. anekd.) Szól aztán „elmés jádзи emberek“-ről, a Székelyföld különböző helyein. De van szó „Leida nevű Akademiás város“-beli diákról is, aki professzorához menvén újesztendei köszöntésre, a síma márvány padlón mint a jégen eliszamodik és hasravágódik előtte. „Ragad a Tudos ember rajta, 's mondja: Domine! én ilyen nagy tiszteletet nem kívánok, e' most cultus religiosus.“ (23. anekd.)

A példa- és anekdotagyűjtemények közt mintegy középiütt áll B o d Péter *Szent Hilárius*-a. Ez a hasznos tudós csípősnyelvű, szellemes tréfálkozó is volt, — inkább, mint igazi humorista. Hogy Hiláriusának célja egyszerre morális és mulattató, maga megmondja a „Földi mulatságot, mennyei boldogságot szerető [!] kegyes Olvasó“-hoz intézett előbeszédben. A cím a XVIII. sz. óta közkeletű megjelölése a tréfas,

vidám tartalmú zsebkönyveknek.³¹ Főforrása Heidfeld: *Sphinx theologico-philosophica*-ja³² 15 csoportban 508, ill. 684 (két kiadása van) anekdotát és főleg csattanós találós kérdést tartalmaz. Lássunk néhány példát mindkettőre:

›Kisértvén a' Sátán egy szénégetőt, kérte Mit hiszen? Azt felelte: Hiszi azt a' mit az Ekklesia, Mit hiszen az Ekklesia? kérte a' Sátán. Felelte: a' mit ő. És így az ördög el-nem foghatta, ezek szerint felelvén mindenkör.³³

A fősvény úgy tiszteli Istent, mint az egyszeri utas, aki fogadást tett, hogy amit az úton talál, felét Merkuriusnak szenteli. Talált is egy rakás diót; feltörte, s a héjját adta az oltárra.³⁴

A templomban elszunnyadt és bólogató asszonyról egy kos kívül azt hiszi, hogy őt bosszantja, s azért nagy neveltségre felökleli.³⁵

Találós kérdések:

Mi az oka, hogy több az asszony, mint a férfi? 1. ›Az alább való dolgok mindenkör bővebben találtnak mint az drágábbak.‹ 2. A bujdosás, táborozás, veszedelem a férfiak osztályrésze, az asszonyok ez alatt csendességben élnek. 3. Több lány születik, mint fiú, mert Isten úgy akarja, hogy ha sok férfi elvesz is hadakozásban, hajózásban, még-is minden Leánynak maradjon egy Fiú.³⁶ (?)

›Tsendesen hogy lehet együtt lakni a' Házasoknak? — Ha a férfi süket, a' felesége vak léssen.³⁷

›Mitsoda Privilegyiuma vagyon a' Rühösnek?

Ez hogy ő egyedül eszik, külön pehárból iszik, különös székre ül; külön ágyba fekszik, és hogy két rühös sokkal többet lát, mint két száz vak az okulárral.³⁸

›Kik azok az Emberek, a' kik tsak Innep napon pöknek a földre? Az ásó, kapáló, tsépiő, munkás Emberek, t. i. mert hétköznap a markukba köpnek!³⁹

Amint látjuk, megvan a nőcsúfolás örök hagyománya, s nem ritkán a durvább hang is. — Sajátos, amikor a koldúság előnyeit fejtegeti: exceptiójuk van az adózás alól, vámot nem adnak, tolvajoktól nem félnek, a magisztrátusnak nincs

³¹ Mikó I.: B. P. élete és munkái. Prot. Szemle 1862. 49. l. — Bodnak sok kellemetlensége volt könyve miatt; az erdélyi fő-kormányshék zár alá is vette, György i. m. 41. l.

³² Csúry Bálint: B. P. Szent H.-ának forrásai, Erd. Múz. 1928. 99—116. l.

³³ Sz. H. 10. l.

³⁴ U. o. 12—13. l.

³⁵ U. o. 7. l.

³⁶ U. o. 38. l.

³⁷ U. o. 47. l.

³⁸ U. o. 60. l.

³⁹ U. o. 65. l.

rajtuk hatalma, mert „a’ kopatzot beretválni nem szeretik“, stb.⁴⁰ Imre S. szerint itt s még néhány helyen emelkedett humor van benne; ez tévedés.⁴¹

Máskor saját korát támadja meg szatirikus éllel: „a’ jelen-való meg-pompásult, meg piros nadrágosult, sárga tsizmásult, meg Posonivállasult elkényesedett Száz“ (=század) ...⁴²

Mindencsetre túlzás ezt a művet „mai humorisztikai és adomairodalmunk bölcsőjé“-nek tekinteni, mint Mikó Imre tette.⁴³

Bod többi, tanító jellegű írása közül bőven csörgedezik még a csípős tréfa — „hamisság és gúny“, Imre Sándorral szólva⁴⁴ — a *Heortokratesben*. Ez voltaképen kalendáriummagyarázat; a szentekről szól. Képzeltető, hogy a buzgó protestáns és meglehetősen racionalista felfogású Bod kicsit furcsa világitásban mutatja be őket. De igen jóízű kitételei vannak:

»Idővel kezdettenek Tort, vagy vendégséget tsinálni olyan helyeken; a’ mellyekben nem tsak jól laktanak, hanem meg-is részegedtek a’ Szentek és Martirok tisztességekre.«⁴⁵

A kalendáriumban is változnak a szentek, »mint régen-is Angalitot el kergette, Agnes, Lótót Lajola Ignát... némelleyek is mért régen innepi solemnitással vóltanak; de már most tsak feketével irattatnak.«⁴⁶

A búcsús sokadalmakért neheztel a püspök, mert a templomot tolvajok házává teszik, »de a’ Klastromoknak-is a sokadalmasokban nagy jóvedelmek lévén örömet szenvedték.«⁴⁷

Mikor a jezsuiták Ignác ünnepét be akarták tenni Sz. Germanus helyébe, Franciaországban veszekedés támadt belőle. VIII. Orbán pápához folyamodtak a felek. A pápa Bod szerint a következő pompás szavakkal dönti el a vitát: »Si simul stare non possent, expectare debere Ignatium annum bissextilem.«⁴⁸

»Ott sziletett hát Sz. Katalin, a’ hól Sz. György, Sz. Kristóf, Sz. Crsolya és mások« (t. i. költött alak).⁴⁹

Mint mondtuk, furcsán festenek ezek a szenttéavatá-

⁴⁰ U. o. 58—59. l.

⁴¹ A néphumorról i. m.

⁴² Előbeszéd.

⁴³ I. h. 49. l.

⁴⁴ I. m.

⁴⁵ H. 10. l.

⁴⁶ U. o. 16. l.

⁴⁷ U. o. 22. l.

⁴⁸ U. o. 116. l.

⁴⁹ U. o. 141. l.

sok és szentek. Kezdetben, mondja Bod, a püspökök kanonizáltak, majd a római püspök ezt is magának zsarolta ki.⁵⁰ Egy tudós domonkos szerzetes, Raimondus, azzal érdemelte ki a lajstromba iktatást, hogy „sokat munkálódott a' Pápák törvényeik körül.”⁵¹ Kordula „szüzetske”, amikor Ursulát és társait megölték, a hajó fenekére rejtőzött el, úgyhogy csak másnap találták meg és szenvedett mártiromságot, azért nem ünnepelték a többivel együtt. Ezen alkalmasint felbosszankodott a mennyországban, mert megjelent egy apácának s meghagyta, hogy üljék meg az ő ünnepét is.⁵² „Katarina Sénensis”-t Jézus a maga sebeiből kivett köntösbe öltöztette, amiből az a haszna lett, hogy „felvétele után soha semmi hidegbe meg-nem fázott.”⁵³

A katolikus dogmatikai jellegű ünnepek sem járnak jobban. Úrnapját Éva és Juliána apácák erőltették ki. Aquinói Tamás az ünnep officiumának megírásáért egy ezüst galambot kapott a pápától. Akkor még Festum Corporis et Sanguinis Christi volt a neve, de „azután elvonta a' Konstantziai Kontziliom a Pohárt.”⁵⁴

Bod jóelőre tiltakozik az előszóban: ne gondolják az olvasók, hogy ő hiszi is mindazt, amit el kell mondania. Jófülű olvasó számára fölösleges ez a tiltakozás. Protestáns-rationálisztikus fölénye áthatja egész stílusát; kicsit megvető, kicsit csodálkozó, kicsit hamiskás-gúnyoros ironia szól mindvégig.

Megemlítendő még Bodnak *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza: Históriaja* előszavában a magyar nyelvről írott kis értekezése. Támadja a szentírásmagyarozókat és törvénytudókat (tehát a prédikátorokat és jogászokat), akik „hogyan ékesebb és hathatósabb legyen az ő beszédek”, unos-untalan deák szavakat kevernek bele, s a „vitézi rend” nyelvszokását, „akik egy néhány esztendőktől fogva Frántziaul kezdetek beszélni Magyarul, még pedig többnyire azok, a' kik Frantzia kakas szót sem hallottanak.”⁵⁵ A föltűnő az, hogy mindjárt egy-egy stílusparódiával ill. gúnyos példával is szolgál mindegyikre. Bodot tehát puristáink szellemes ősenek tekinthetjük.

Maga a história persze kevesebb teret ad a tréfálkozásnak. Egy-egy polemikus megjegyzés: némely „sokat hívó emberek” az Olajfák hegyén Krisztus lábanyomát keresik,

⁵⁰ U. o. 12. l.

⁵¹ 87. l.

⁵² U. o. 135. l.

⁵³ U. o. 87. l.

⁵⁴ U. o. 99—100. l.

⁵⁵ I. m. 10—11. l.

„nagyobb fáradsággal és serénységgel mint magát a' Mennyben.“⁵⁶ Szójáték: „ez az Képtelen szententzia is eredetét vette a' Képet tisztelőktől.“⁵⁷

FALUDI FERENC.

Faludi különös, bizonyos tekintetben rejtélyes alakja irodalomtörténetünknek. Egy nagy tehetség, akinek egész művészi mondanivalója formai.⁵⁸ Humora is stílushumor: finom, rejtett tréfa, elegáns szatíra. A forma és célzat szerint különbséget találunk költői, szépírói és morális műveinek jellege között.

Verseiben tréfás stílusgyakorlattárggyal (*Szakács-ének*⁵⁹), refrainnel (*Kisztő és Felelő ének*⁶⁰; a végén még a csattano'), a versszakok, refrain ellentétes váltakoztatásával (*Tarka madár*⁶¹), enyelgő rokokó-ízzel (*Phyllis*⁶²) éri el a derűs humorisztikus hatást. Látnivaló: csupa formai eszköz. Sikerült az első magyar szonett, *A pipárul*, tréfás tárgyával és pompás kis befejezésével. Itt az emberélet mulandóságának kísértő komolyságát újra könnyed hangulatba oldja fel: „*El csep-pensz egykor véletlenül*“ — mondja róla.⁶³ Szellemes az *Ut-ralaló*; már Thaly közli egy előző századi változatát:⁶⁴ közkedvelt lehetett. Hűtlen szerelméhez kissé katonásan így szól:

»Ne a kosár, vidd veled,
Benned obsit-leveled.«⁶⁵

A *Cupido Poeta* és *Rusticus* tréfás beszélgetése.⁶⁶ A 3. eclogában tréfásam mutatja be a parasztos, műveletlen Mopus pásztort aki a „tisztá Heliconnak Hipocrene vize“ nélkül mond éneket.⁶⁷ Az alászállott barokk nyersebb, népi

⁵⁶ U. o. 67. l.

⁵⁷ U. o. 316. l.

⁵⁸ Sik: A XVIII. sz. m. irodalma. 67. l.

⁵⁹ Négyesy kiad. 44. l.

⁶⁰ U. o. 17—19. l.

⁶¹ U. o. 83. l.

⁶² U. o. 39.

⁶³ U. o. 54. l.

⁶⁴ Vitézi énekek. II. 129. l.

⁶⁵ U. o. 26. l.

⁶⁶ U. o. 35. l.

⁶⁷ U. o. 66. l.

hangjai sem idegenek tőle; legerősebb példája ennek *Nin-csen neve* c. verse.⁶⁸

A *Téli Éjtszakák*, novellagyűjteménye, a keretbeszélésekben, meg a történetek során szereplő előkelő személyek beszélgetéseiben is a nyájas, finom társalgási modort mutatja be. Tréfája is mindig *nyájas tréfa*. Faludi nyugodt, bölcs, szelíd természetéhez kitűnően illik. Hollósi, a tudós háziúr, aki oly fölényvel és mérséklettel tanítja vendégeit, egy kicsit ő maga.

Tudjuk, hogy a mű átdolgozás, mint Faludinak minden munkája. Nála azonban ez nem jelentős. Ami az övé, az úgyis a stílus, és az olyan kibélyegzetten egyéni, hogy nem vehette máshonnan.

Ime, milyen kedvesen enyelegnek az egyik novella hősei, amikor már a szerencsés kibonyolódás megtörtént:

»Ebéd felett szapora volt a tréfa. Kazimír azt mondá, éljen a Fatima Kis Aszszony, tudom, hogy ő is meg emlékezik rólunk, Nevelte Justinianus, és ki fejtette a víg példát, Felisenus azt mondá Sylviának, éljen a szoknyás vőlegényed. Tapsola Lechus Király, és viszont Justinianusnak el beszéllé a történt dolgot. Irene Felisenushoz Fordulván: nem szégyenled e ötsém, hogy nénéddel halálos paritytyás bajvívásra ki mentél a mezőn? Ezt maga magyarázta ki Kazimírnek. Sylvia nem tudott egyebet mondani, hanem hogy éljen a garabontzás deák. Ezt minnyáján leg hangosabban nevelték. Megint Irene kezdé, mit mond nyusztos szolgáló leányom, Kazimír, ha együtt lát bennünket? Ezt is kívánták tudni, kívált képen Justinianus. Értvén a dolgot, ditsérte szép eszét Kazimírnek. E' képen nyájaskodtak ezek a nagy személyek, hogy múlt bajokat inkább felejtsek.⁶⁹

Mikor Kazimír megszőkteti Irénét, a hajón „példáznak, nyájaskodnak.“

»Irene azt hozta vala elő, valylyon nem itéltél e meg, tengeri társom, mikor én olly bátran árultam magamat neked, és mint egy erővel fogtam kezét veled?... Kazimír azt mondá: nints panasz iránta, jól esett.⁷⁰

Pompás az utolsó mondat lakonikussága.

Ellenállhatatlan humor árad ebből a kis jelenetből: Egy molnár elfogat útjában egy papot, s a hasonlóságtól meglepetve erővel rá akarja bizonyítani, hogy az ő fia:

⁶⁸ U. o. 51. l. — Ezekre a nyomokra nézve vö. Sík: A XVIII. sz. irod. 76. l.

⁶⁹ T. É. 97. l.

⁷⁰ U. o. 80. l.

»A mondott lármára Aszszonykák is érkeztek, kerékbe vevén a Molnárt, azt mondák, látjuk, hogy erón erővel fiat kívánsz, nem tudván hova ontsad pénzedet, ime egy néhány szép férfiú gyermekeket hoztunk elődbe, válogass bennük, fogad fiadnak, neveljed, tartsad, mi nem tarthatjuk, ne kínozd ezt a szegényt.«⁷¹

Ugyanennek a papnak a molnár felesége azt mondja: arról is felismeri, hogy az ő fia, mert már reggel szomjazik a borra. „Az Abbé erre, ha mind fiaid, kik reggel isznak, vagy meg kívánják a bort, igen megszorodtál fiadra nézve.«⁷²

A gúnyos, néha szatirikus árnyalatot öltő tréfálkozás legbővebb tárháza Párizs leírása. Néhány különböző hangu idézet:

A nap »ritkán mutatja magát mi nálunk tiszta fényében, erre nézve szinte olyly betsületbenn vagyon, mint a Chinai Tsászár, a ki fél esztendeig láthatatlan maga országában.«⁷³ »A jövevényeket szépen fogadják Párisban, és örömet látják, míg semmit sem kérnek.«⁷⁴ »A kik a kotsikban ülnek, gyakorta itt forralják ki, a mit otthon a tűzhez tettek.«⁷⁵ A zaj oly nagy, hogy »az anyaszüül siketek, ha eszekkel fel tudják venni, nem ohajtának könnyen a hallo-mást.«⁷⁶

»A nagy Urak avval különböztetik magokat, hogy más kedvéért semmit sem tselekesznek. Az utánn hogy sok két lábú barom vagyon körülöttek. Ezek mindenütt követik urokat, a hintóba emelik, ha kell, az utánn a szekér sarkára fel ugranak sereggel, egyik a másikba kapaszkezdva tartják magokat, mint ha triumphus gyanánt akarnának Pentapolis városaiiba költözni.«⁷⁷

Megcsipkedi az állítólagos levélíró a szépítőszereiket ajánlgató »tudósokat«,⁷⁸ a torkos nőket.⁷⁹ Az étel-ital sem tetszik neki: »Eva meg nem szegte volna a paraditsomban az Úr parantsolatját, ha Párisi függével kínálta volna meg őtet a kígyó.«⁸⁰ A csaplárosok itt »tudnak minden tsoda nélkül a vízből bort tsinálni.«⁸¹

Magát a francia embert így jellemzi:

»Meg ismérheted a Frantziát ezen négy jelekből; mikor üt az óra: ha mit kérdez: mikor valamit ígér: és szerelméről beszéll. Alig

⁷¹ U. o. 114. l.

⁷² U. o. 119. l.

⁷³ U. o. 151. l.

⁷⁴ U. o. 152. l.

⁷⁵ U. o. 154. l.

⁷⁶ U. o.

⁷⁷ U. o. 155. l.

⁷⁸ U. o. 156. l.

⁷⁹ U. o. 157. l.

⁸⁰ U. o. 160. l.

⁸¹ U. o.

üt az óra, már is azt kérdezi, mennyit ütött. Mikor valamit kérdez, azt akarja, hogy előbb feleljen a fél, hogy sem kérdését végezze. Ha mit ígér, el hitesd magaddal, hogy meg nem állja, előbb adja fel azt, a mit nem ígért.⁸²

A parlamentben azok „szaporodnak“, „a kik a magok jószágát oltalmazzák, vagy a másét kívánják“. A prókátorok hivataluknak tartják, hogy „a kövéreknek húsát le tsapják, és meg ne engedjék, hogy az ösztövérek meg hízzanak.“ A király csak azért tűri őket, „mert a míg magok között versengenek, békét hagynak másnak.“ „Ő kegyelmek köntöse feketé és hosszú, ők tudják, kit s mit gyászolnak. Négy szegű Doctor sapka vagyon fejeken. Ilyly készüllettel vezet ki ki reá bízott pörösét Justinianus oltárjához áldozatul. ... el nem bocsátják addig, míg pénzt sajdítanak, ha ebből ki fogyott a Cliens, meg rakják nagy terek papirossal, és a tserbe hagyják.“⁸³

A nagy vásárban sok meggondolatlan ifjú veszi el bámulás közben óráját, pénzét, amely „per metempicosim“ átköltözik a tolvaj zsebébe, „mint Pythagorasnál a lelkek egy testből másba.“⁸⁴

A doktorokról az a véleménye: nem igazság, hogy egy a fizetésük, akár meggyógyítanak, akár megölnék valakit. Humoros rezignációval állapítja meg: „Mit tegyünk márszokásba ment, hogy szabott fizetését ő Excellentiájának meg kell adni, hogy ki kergette belőlünk lelkünket, mint a Papanak, hogy el temette testünket.“⁸⁵

A keretalakok legjőzűbbike Camilla, Szilágyi uram, a tipikus vidéki kurtanemes tudós hitvese. Enyelegve, hamiskásan, kicsit csufondárosan állítja elének Faludi. Szilágyinak persze nem tetszik a felesége „böltselkedése“ és kéri Hollósit és Bátorit, leckéztessék meg egy kicsit. Előbb híres asszonyok példáját hozzák elő, aztán az asszonyok rovására szóló példákat, ezekre Camilla ellenkezővel vág vissza, de újabb példákat kap. Hollósi végre elismeri, hogy az asszony „Dáma módon“ kitett magáért. Camilla szerénykedve felel: „A mint kitellett gyarlóságomtól.“ Erre ilyen pergő évdés keletkezik:

„B. Vivat! ki vallotta gyarlóságát, szent a békesség köztünk.

C. Még több vagyon hátra.

B. Elég volt, vár már a vatsora. Inkább hónap szép Historiát mondjon helyébe.

⁸² U. o. 159. l.

⁸³ U. o. 161—62. l.

⁸⁴ U. o. 167. l.

⁸⁵ U. o. 163. l.

C. Meg tselekszem.
 Sz. Lesz abban valami Sárkány.
 C. Tsak azért is lészen,
 H. Menjünk fel adták az étket.⁸⁶

Másnap Camillát nagy várakozással fogadják. „Ime itt léptél már a Sybilla.“ El is meséli Dardanus históriáját. Harmadnap eltávozik, de még egy pompás, mérges kis levélkét küld Bátorinak, az asszonyi nem elsőbbségét bizonygatva. Bátori: „Igazán mondják: könnyebben felejtí a kígyó farka vágását, mint sem egy Asszony leg kisebb boszszúságát.“⁸⁷

Kicsit szomorú humorral mutatja be az író Szilágyit. A párizsi levélről ennyi a véleménye: „Ékes, rendes, mulatságos. Bár mind elmémbe kaptsolhatnám, volna elég letzkéje Camillának“...⁸⁸ Később: „Én szántó vető ember vagyok, keveset olvasok, azt is tsak *ásítóa*, a mit hallok, azt is könnyen el felejtém.“⁸⁹ Ez a magyar kisnemes Faludi korában.

A Szent ember és a Bölts és figyelmetes udvari ember életelveket és szabályokat ad, nem tréfálkozás helye. Egy-egy szójátékának mégis, akarata ellenére is ilyen íze van:

»Ami itt bánt, és lelkednek meg nem árt, tűrhető kár, nem érzed más világon; amit itt nem bánt, és lelkednek árt: tűrhetetlen kár, megérzed más világon.«⁹⁰

Az Isten »azon szeretettel teremtette a szunyogot, hogy megcsípijen [t. i. a béketűrés érdemére], és a menyországot, hogy boldogítson.«⁹¹

A szójátéknak különben — amint az a másodrendű barokk saájtsága — se szeri, se száma nála: „lépes édes mézzel szépen megeresztett nyájasság“, „oda az ég felé, maradandó hazánkra, házunkra talán egyet sem pillantunk“, „első gondod légyen azért utolsó szempillantásod“, „hátra s másra marad minden“, „a kisasszony hűl-fűl“, „nyírja, tarolja maga parókáját, mi kontyunk mi gondunk.“

Már a párizsi útleírásban láttuk, hogy Faludi beszédének éle is tud lenni. Bod Péter az Athénásban nem ok nél-

⁸⁶ U. o. 53. l.

⁸⁷ U. o. 73. l.

⁸⁸ U. o. 168. l.

⁸⁹ U. o. 169. l.

⁹⁰ Sz. E. II. 38. maxima.

⁹¹ U. o. III. 21.

kül mondja: „jeles elmés satiristá“-nak.⁹² A felsőbb nemeség erkölceit, szokásait kifogástalan finomsággal, de teljes szókimondással támadja meg a Dorell Vilmos angol jezsuita nyomán írt *Isteni jóságra és szerencsés boldog életre oktatott nemes ember, Nemes asszony és Nemes úrfi* c. műveiben. Az elsőnek előszavában óvatosan tiltakozik: „se fő, se alacsony, se férfiú, se patyolatos rendit hazámnak nem akartam bosszuirással sértegetnem.“⁹³ Nem is „bosszuirás“ ez, hanem intelem; morál és szatira. Mint ilyen, páratlan a régi magyar irodalomban, mert mindent megtámad és megmond a nélkül, hogy csak egy percere is durvává vagy alantassá válnék. Imre S. kitűnő — bár nem mindenkor érvényes — szavával élve: „félhomályban kifejezett“ gúny. A jezsuita ügyesség és szokimondó bátorság egyaránt megvan benne.

Grabner Emma, aki Faludi stílusával részletesen foglalkozott, a gúnynak változatos formáit állapította meg ezekben a művekben. Az ő nyomán soroljuk fel őket:

A kárhoztatott dolog látszólagos helyeslése, vagyis ellenkezőjét mondja annak, amit gondol:⁹⁴

„Meg kell engedni, ez is módos üdvözlés.“⁹⁵ „...ez már teljes gorombaság és egyetemben tűrhetetlen bosszúság, egy uri személyt idegen házban felkeresni, hirtelen reá ütni, titkos beszédjében megszólítani, penészes régi adósság neve alatt megterhelni. Méltó azért a nehezítés, és mire való emberben az öpe, hanem hogy az ilyen alkalmatosságokban haragszomra fakadjon. Ezeknek a paraszt embereknek fel kell peckelni ajakokat, hogy meg se moccanhassanak a főszemélyek előtt.“⁹⁶ (Itt olyan erős a hang, hogy érezzük, a harag alig tud mára formában maradni.)

A kigúnyolt személyt beszélgeti, túlozva (paradisztikus jellemzés):

„Kincseket érő gyöngyökkel terhelem nyakamat s kövekkel újjaimat, akármire jussanak szerelmes magzataim, bátor vasba verjék is uramat, hogy pompámról adózzék.“⁹⁷

„Ugy tetszik azért, ez lehet mása egy valamelly londoni dáma reggeli szép áhétatosságának: Én uram! s én istenem! te tudod, hogy szerettek; ne vétsek most egyszer véle, ha a világnak szentelem mái napi minden cselekedetemet; fogadom, hogy legkisebb imádsággal sem búsítom az egeket stb., egyre erősebb hangon.“⁹⁸

„Lássuk képit s halljuk beszédét a kérkedő katonának: én (ugy

⁹² I. m. 72. l.

⁹³ Toldy kiad. 1. l.

⁹⁴ Gramernál ez két külön kategória; valójában ugyanaz.

⁹⁵ U. o. 16. l.

⁹⁶ U. o. 283. l.

⁹⁷ U. o. 82. l.

⁹⁸ U. o.

mond) ha meg kell vallani az igazat, én voltam hadi mennykő-
ve a tavalyi harcoknak... ő kegyelme Fegyverneki Sándor uram,
egynéhányod magával koncolta volna le, szóta volna be
az egész francia armádát...⁹⁹

Gúnyos leírások, jelenetek:

»... azon órában ellelte a hideg, méltóságos anyja asszonyának
pulsusa azon egy póstán járt, hogy meggyógyuljon a gyermek, orvos-
ságot vett be az anyja, s még a komorna leányon is eret kellett vá-
gatni.«¹⁰⁰

Máskor a »nemes asszony« annyira sír, hogy »azt gondolta volna,
a ki tudós benne, hogy Favorita nevű ebecskéje kivicsoritván kis fe-
jér fogait, a halálnak árnyékába alkonyodott légyen.«¹⁰¹

A nemes asszonymak főleg fölkelése és öltözködése nagy-
szerű, P a r i n i híres Giorno-ját elővételező irónia.¹⁰²

A megrészegedett emberek:

»... ott az asztalnál hagyván pénzeket, ezeket, haza ballagának
nem szinte finom szerencsével; mert ketteinek az utcán vetett ágyat
a bor, más kettő nem tudta feltalálni a nagy kaput, a többi itt amott
megütközvén, véresen méne éjfél után egy órakor vacsorára.«¹⁰³

Gúnyos körülírások:

»... lába alá hullott feje, vagy a magoson kibúcsúzott lelke.«¹⁰⁴

Gúnyos értelmű megszemélyesítés, metafora:

»Kövessel ezelőtt csak mérget s ürmöt pökdöze; de most egy-
szersmind lépes édes mézzé és candiai cukorra változott.«¹⁰⁵ »Az ő
religiója még friss tojás vala, csak minap kele elő.«¹⁰⁶

Gúnyos dicséret:

»Mélyen bölcsen beszélgettél, körmösen oltalmaztad a libertiniz-
must.«¹⁰⁷ »... a kikben feneketlen a bölcsesség, örvényes tenger az
okosság, megszorult mindenféle tudomány.«¹⁰⁸

Gúnyos tiszteletadás:

»nagyságos nagy dámák.«¹⁰⁹

⁹⁹ U. o. 14—15. l.

¹⁰⁰ U. o. 157. l.

¹⁰¹ U. o. 141. l.

¹⁰² U. o. 141—44. l.

¹⁰³ U. o. 126. l.

¹⁰⁴ U. o. 32. l.

¹⁰⁵ U. o. 150. l.

¹⁰⁶ U. o. 59. l.

¹⁰⁷ U. o. 75. l.

¹⁰⁸ U. o. 77. l.

¹⁰⁹ U. o. 140. l.

Naivság által kifejezett gúny:

›...nem kívánkozok a hóhér pallosa által jutni menyországba,‹¹¹⁰ ›...az erszény fogytig való apadási nem minden bele fuvással teljesednek.‹¹¹¹

Gúnyos jelzők:

›erkölcsös életnek oly torkos prókatori,‹¹¹² ›hidegvette atyafiak,‹¹¹³ ›nyullal bérlett uraimék.‹¹¹⁴

Képzők:

›gondolnám én, hogy aki ama kénköves láng mellett füdöggel, nem igen kényén éli napjait,‹¹¹⁵ ›készülőt iddagolának talpon.‹¹¹⁶

Igék:

Eleutherius ›nem igen fárasztotta az eget sűrű imádsággal,‹¹¹⁷ ›káros próbák ezek, szépen kifütyentik a pénzt az erszényből,‹¹¹⁸ ›othonos lakással nem rozsdásodik meg,‹¹¹⁹ ›észrevevén, hogy már egy fillérre sem virradnak.‹¹²⁰

Ez tehát Faludi szatirikus stílusa; „mulat, faggat, csíp”, mint ő maga mondja.¹²¹ Másik sajátása pedig, mint láttuk, a nyájas, kedves, derűs hang: Egyik levelében, segélyt kérvén az iskolai színelőadás számára, így ír: „50 forintokkal *bötsületesen* be érjük.”¹²² Ez a kis szöcska nagyon jellemző az emberre és a stilisztára. Ilyen „bötsületes”, kedves, nyájas, de nyíltszemű, emelkedett felfogású ember és író ő. Kevésszámú versében és művészi prózájában a humor és gúny rejtett fogásai mesterének mutatkozik be, amint a felhozott példák eléggé megvilágították.

AMADE LÁSZLO

Faludi költőtársát hol féktelen, csapongó, könnyelmű jókedv, hol meg gúnyos, lobogó harag jellemzi, mind versei-

¹¹⁰ U. o. 9. l.

¹¹¹ U. o. 23. l.

¹¹² U. o. 57. l.

¹¹³ U. o.

¹¹⁴ U. o. 289. l.

¹¹⁵ U. o. 16. l.

¹¹⁶ U. o. 126. l. — L. Graber: F. F. stílusa 4—13. l. A példákat természetesen kiegészítettük.

¹²¹ U. o. 247. l.

¹²² F. F. ismeretlen levele. ITK 1918. 346. l.

¹¹⁷ U. o. 59. l.

¹¹⁸ U. o. 26. l.

¹¹⁹ U. o. 86. l.

¹²⁰ U. o. 233. l.

ben, mind levelezésében.¹²³ Voltaképen épp ellentéte a humorista természetnek. Azért vele bővebben nem is foglalkozunk. Komikus fogásait ismerjük: ellentétek, szójátékok, értelmetlen szavak, szótagok, hangok halmozása. Hangot kap a nyers tréfa, meg az akasztófahumor *A házasság által elvesztett szabadságnak megsiratása* c., szempontunkból egyedül számbajöhető versében. Szellemes a befejezés:

„Verseimet pedig hogyha bolondságnak
Tartaná valaki, és nem valóságnak,
Próbálja meg dolgát a szent házasságnak,
Nem fogja mondani azt históriának.«¹²⁴

Az 1764-i országgyűléskor írtak az öreg Amadéra egy gúnyverset; nyers, de — ha talán írója nem is ilyennek szánta — nekünk valódi humoros íze van. Tehát nem tőle, hanem róla írott az a vers, amely megérdemli, hogy itt idézzük:

„Amadénak sincs most sujtásból ruhája,
Mert meglaposodott dombos erumenája;
Elfogyott szegénynek a pecuniája:
Ezt okozta számos osztozó rimája.
Oda van a költség, oda a jószág is,
Kopik a parádé, nő az adósság is,
Kezdeni valamit merő bolondság is,
Ha folytatásához nincs állandóság is.«¹²⁵

AZ ERDÉLYI EMLÉKÍRÓK.

Iti együtt tárgyaljuk őket, bár működésük mind a két (XVII—XVIII.) évszázadon végighúzódik. Két nevezetes humorista képviselőjük azonban (Cserei és Apor) XVIII. századi. Időrendben Faludi előtt jönnek sorra; a belső összetartozás jogán vesszük őket ide, a korszakzáró Mikes elé, hiszen egy családba tartoznak, azonagy szellem képviselői.

A XVII. század gazdag erdélyi emlékiratirodalmában (Bethlen Miklós, Bethlen Kata, stb.) csak Kemény Jánosnál látjuk a humor nyomát. Helyenként valami pajzanság jellemzi: Szerette — mondja — az „emberséges emberekkel borital közt való mulatságot“, de a sok bortól mindig megkornyadozott, „és ha ma dánom dánom, holnap valóban hánem hánom“ volt.¹²⁶ De foga van ennek a derűnek: „Ekkor

¹²³ Az utóbbi nézve vö. Kerestély Olga: Várkonyi A. L. báró élete és költ. Kvár 1905. — Gálos Rezső: A. L.

¹²⁴ Négyesy kiad. 384—391. l.

¹²⁵ Id. Négyesy bevez. 27. l.

¹²⁶ Önéletírása 15—16. l.

lött amaz emlékezetes dolog, midőn igen kedvesen megötte még bőjtnapon is az sótalan lómáját Forgács Zsigmond.¹²⁷ Dajkája „leány volt, ha szabad úgy mondani, de talám inkább leányasszony, leány annyéban, hogy ura nem volt, asszony mert fia volt.”¹²⁸ Egy vénlány rokonáról írja: „honn aggván, pápistává és apáczává lőtt nyavalyás. (Hihető, nem igen képes személy lehetett és desperatio fecit monialem.)”¹²⁹

Egy-egy durva tréfa-eset sem ritkaság.¹³⁰ Másutt élvezettel írja le egyik-másik ravasz cselét, pl. hogyan sikerült elszólnia rossz nyergét.¹³¹ — Mindenképen erős egyéniséget mutat írása.

Cserei Mihály *Historia*-jára mindenekfölött a *naïo humor* hangja jellemző. Jóízű, kedvesen folyó, igazi erdélyi elbeszélő stílus. A bevezetésben elmondja, hogy históriairásra capacitása nincs, de megúnván a heverést, amit maga látott, vagy hiteles relatióból tud korát, illetőleg, azt igazán leírja.

Kedves naívsággal adja elő élete kevésbé díszes részleteit is.¹³² Megtudjuk, hogy atyja igen keményen nevelte; az asztalnál mindig háta mögött állt egy inas, és „annak, mihelyt az atyám intett, mindjárt nyakon csapott, akármennyi vendége volt is az atyámnak.”¹³³

Egy kis esetet mond el egy helyen közbevetőleg saját életéből: „E csak intermedium.”¹³⁴ A nem hivatásos író mosolykeltő naív kötése ez; de nem tudjuk, mennyire szándékos: hiszen ez a műkedvelői magatartás egészen modorosságig fejlődött már a Balassa utáni főrangú lírikusok közt is.

Szívesen anekdotázik („Bánffy Dénes ördöge”: a mézbe és tollba esett székely; a fejedelemre és császárra ivó német és szász.¹³⁵) Egészen anekdotikus íze van annak a pompás kis mondatnak, amivel állítólag Zernyesnél fordultak hozzá, látva, hogy fut a székelység: „Bátyám uram, menjünk mi is, mert rosszul van a dolog.”¹³⁶

Néha mosolygó gúny csendül ki soraiból: A törökök Bu-

¹²⁷ U. o. 31. l.

¹²⁸ U. o. 42. l.

¹²⁹ U. o. 5. l.

¹³⁰ U. o. 19., 120—21. l.

¹³¹ U. o. 79—80. l.

¹³² Vö. Banczik S.: Cs. M. 74. l.

¹³³ *Historia* 91. l.

¹³⁴ U. o. 151. l.

¹³⁵ U. o. 80., 245—46. l.

¹³⁶ U. o. 203. l.

dán Mátyás fegyveres és könyvesházait nagy vigiliával őrizték mindenkor „és sem a fegyverekhez, sem a könyvekhez különben nem nyultanak, hanem a mikor a rozsdától a fegyvereket, a portól a könyveket esztendőnként megtisztogatták.”¹³⁷

Másutt: ellensége „annyira tudott s tud ma is a hadi regulához mint az én vizslám a philosophiához.”¹³⁸

Cserei azonban nem intézhető el a „naív” jelzővel. Egészen meglepő részleteket találunk nála annak igazolására, milyen nyílt szemmel és szívvel élte át kora történetét. Ez a keserű kis mondat pl. teljesen Zrínyire emlékeztet: „Ha magyar vagy s sokáig élni akarsz, okos ne légy, vitéz ne légy, s pénzed se legyen sok.”¹³⁹

Cserei adta ki, saját jegyzeteivel megtoldva, apósa, altorjai Apór Péter báró *Metamorphosis Transylvaniae*-ját is. Nem más ez, mint egy nagy néprajzi gyűjtemény az erdélyi szokásokról. Azért írja le, mondja bevezetésében, hogy megőrizze őket az utókor számára, mert 1687 óta a „náj módi” egyre jobban kiszorítja a régi „együgyű Erdély” szép szokásait; „mentől inkább szegényedünk, annál nagyobb titulusra és cifrább paszomántos köntösökre vágyunk, és már az atyáink szokott eledeleit meg sem ehetjük, ha csak német szakácsunk nincsen”...¹⁴⁰ Szerb Antal kitűnően mondja: „Kedélyes reménytelenséggel próbálja megállítani a haladékony időt.”¹⁴¹ Ez a „kedélyes reménytelenség” adja meg számunkra a mű sajátos humoros ízét. Különbözik Apór érdekes, színes elbeszélő, de fogásai nem valami változatosak. A „náj módi, új módi, rossz módi” elleni gúnyolódásnak legfőbb, s az unalomig használt eszköze az elrontott idegen kifejezések tréfás etimologizálása: glasz wein: gaz vaj, thé: te, minevét: ma mit ett, baróka: bak róka, paszománt: Pázománt, piliard: pili árt, stb, stb.¹⁴² A legtöbbet és legjóízűbben a titulusokkal bajlódik. Semmikép sem szenvedheti a sok „cságos, csígós, nagyságos” uramékat. Annyival adós, mondja, „az ilyen *úr uram*, ha megakarmánk venni rajta, bizony a dolmánya sem maradna meg.”¹⁴³ Legsikerültebb megjegyzése: „... midőn Báthory Zsigmond fejedelem resignálta volna Rudolphus császárnak Erdélyt, akkor is a titulus úgy

¹³⁷ U. o. 11. l.

¹³⁸ U. o. 340. l.

¹³⁹ U. o. 166. l.

¹⁴⁰ I. m. 315—6. l.

¹⁴¹ Irod. tört. 163. l.

¹⁴² Apór szójátékait részletesen l. Balló: A. P. 108—110. l.

¹⁴³ M. T. 356. l.

megszaporodott volt, hogy midőn Székely Mojzes hadaival együtt elveszett volna az Barczán, csak egy szántóföldön tizennégy gróf és nagyságos úr teste feküdt.¹⁴⁴

Az öltözködés is nagyon bántja: „...ma Erdélyben a férfiaknak nagyobb része haec vir, az asszonyoknak nagyobb része hic foemina.”¹⁴⁵ Hajukat pántlikával, zsinórrai kötozik, „mint a lófarkát.”¹⁴⁶

Kedves, pajkos megjegyzés egy nagy lakodalomról: a császár-képének, ahogy ő nevezi, „egész hajnalig, míg az vendégség és táncz tartott, ott kellett ülni egyedül, az mint maga másnap megvallotta, nagy poenentiául.”¹⁴⁷

Sajátosan bonyolult jellege van a következő részletnek. Azt hinné az ember, egészen komolyra fordul, s voltaképen maga alatt vágja a fát Apor; mikor egyszerre csak egy népmesei fordulattal és hirtelen, maív hatású befejezéssel visszarágad a kedélyes hangulatba:

„Haza vivén az új feleséget az új házas ember, ott is harmad napig vígan vóltak, tánczoltak; akkor, harmad napon az vendégek elmentenek, az ujházasok úgy éltenek, az mint lehetett, ritkán igen jól csendesen élt, talám többet heregve, morogva, koczódvá, hogy többé víg napok sem volt talám az lakadalmok napjánál azok közül is, a kik ilyen pompával házasodtak [mire való akkor a nagy pompa!]; az kik még meg nem hóltak, élnek ma is, az kik penig meghóltak, azoknak a temetésit is majd meglássuk.”¹⁴⁸

Apor később átdolgozta művét verses formába is. „Bátran elmondhatjuk — írja kiadója —, hogy a verses leírás tömörebb, plasticusabb s nem egy helyt tisztább képet nyújt, mint a próza itt-ott terjengős leírása.”¹⁴⁹ Ezzel az ítélettel teljességgel nem éríhetünk egyet. Apor nem volt versíró, verselése dőcögős, nehézkes; ami prózájában kedélyes bőbeszédűség, az versben a négyes rím jármát is nyögő, izetlen terjengősség. Az egész versezet, ezeket a rím-kívánta toldalékokat kivéve, szinte szóról-szóra hű átdolgozása a prózának; ahol különbözik tőle, ott inkább színtelenebb. Hiányzik pl. a házasokról szóló, előbb idézett rész; a császár-képe a lakomán „poenentia” helyett „patientia”-val ül: mennyivel halványabb kifejezés!

¹⁴⁴ U. o. 316. l.

¹⁴⁵ U. o. 341. l.

¹⁴⁶ U. o.

¹⁴⁷ U. o. 396. l.

¹⁴⁸ U. o. 393. l. (T. I. hogy a temetési szokásokat is le fogja írni.)

¹⁴⁹ Szádeczky: A. P. verses művei és levelezése. Bevezetés.

Apornak más műveit is ismerjük: önéletrajz-szerű *Synopsis*-át — szintén átdolgozta versbe is —, amelyben Apáczai és Szenczi kedvességével jegyezgeti az egyes évekhez: „Ego legere incipio“. „Ego declinationes inchoo.“ Feleségéhez írt levelei szépen tükrözik jó kedélyét: „Ezt a kutya sütőt semmire sem vehetem, hadd muljék csak ez az lárma, az 365 ablakú palotában kell tenni.“¹⁵⁰ „Laczikának ha lehet valami játékot csak viszek, noha bizony igen eljátszottam, az mivel játékot kellene venni.“¹⁵¹ Egyik levelét így dátumozza: „Ebben az megúnt Szebenben.“¹⁵²

MIKES KELEMEN.

Régi irodalmunk humorának legdrágább kincse Mikes leveleskönyve. Az ő alakjával vonul be a magyar irodalomba a humor, mint *művész-életérzés*. Mikes lényege szerint és elsősorban humorista. Ezt még eddig senkiről sem mondhatuk el. Beöthy helyesen írja: „a csapásokat *hitével és humorával*“ győzi le.¹⁵³ Vallásosság és humor tartja fönn minden viszontagság közt. Nem dolgoztak ezek egymás ellen, mint Abafi hiszi.¹⁵⁴ Öregkori hangváltásának, mint látni fogjuk, egészen más okai vannak.

Ez a páratlan humor mindenkit megkapott a Leveleskönyvben. (Másik számbajöhető munkáját, a *Mulatságos Napok*-at, fordításvolta miatt nem igen méltatták figyelemre.)¹⁵⁵ Irtak is róla sokat és szépen. Magasztalták — joggal — derűjét, kedvességét, melegét, mélységét; meglátták határait is: „... van ebben a humorban némi egyhangúság, némi korlátozottság, ... csendes, kitisztult, nyugodt, elég mély, de a legnagyobb magasságokat és mélységeket nem érinti. Voltaképpen azoktól meglehetősen távol van.“¹⁵⁶ „Egyhangúnak“ azért nem mernők állítani, mert kifogyhatatlan a változatoságban ezen a korlátozott körön belül, s maga a színezet is lassan változik. S talán nem annyira a mélység, mint a szélesség körül van a hiba. De bizonyos, hogy itt nem Pázmány vagy Arany János humoráról van szó. A bájos, kedves, Murillo-féle barokk stílusa ez.¹⁵⁷ Enyelgő, furfangos, sokszor

¹⁵⁰ I. h. 76. l.

¹⁵¹ U. o. 137. l.

¹⁵² U. o. 138. l.

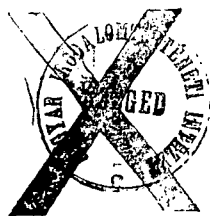
¹⁵³ Mikes leveleskönyve 33. l.

¹⁵⁴ M. K. 96—7. l.

¹⁵⁵ Eredetije tudvalevőleg Mme Gomez: *Les Journées amusantes* c. munkája.

¹⁵⁶ Baráth F.: *Irod. dolgozatok*. 23. l.

¹⁵⁷ Sik: *A XVIII. század magy. irodalma* 21. l.

pajzán, igazi székely humor; de annyira finom és kedves, hogy mégsem lehetne a székely humor *típusa* gyanánt állítani be; tökéletesen egyéni hangja ez Mikes gyöngéd, szelíd lelkének. Nem mondhatjuk, hogy nem látja vagy nem ismeri az élet valóságát. Hiszen a realizmussal való érintkezés, mint láttuk, a humornak, s méginkább a magyar humornak lényegi sajátja. De nem az a fontos neki; a fontos a belső feldolgozó munka. Azért külső viszontagságok sose tudják kiszáritani, zavarossá tenni kedélyének tiszta forrását. Amúgy ezt meg tudja tenni, az belülről jön, nem kívülről. Mikesnek életigénye a szeretet; humora is a szereteté, a megbocsátásé. Sívárgó, magányos szeretetének egész elfojtott erejét a fejedelemre s a képzelt nénére pazarolja. A fejedelem halálával az ő jobbik része is halálra sebeződött. Ez az egyetlen jelentős cezura az ő humorában. Ezután már mintha fogékonyabbá válnék a száműzetés szomorú sivárságának hangulata iránt. De azért nem pusztul el benne a humor; azért lényege, hogy csak vele együtt szállhasson sírba. Látni fogjuk.

Meg kell még említeni, hogy Mikes humora elsősorban és feltűnően *lírai*. Igaz, művésze az anekdotás stílnak is, de ez mála csak eszköz.¹⁵⁸ Leggyakrabban és legfélejthetlenebbül saját magáról humorizál. Ez is nagy újság, finomságában talán Aranyig páratlan. Előfordult eddig is — Pázmány —, de csak ritkán, esetlegesen. Nála állandó sajátosság. Ez is mutatja, mennyire befelé, nem kifelé irányul nála minden. Ez a rejtett, de tudatos fölény aztán ott bújkál másoktól való beszédében is, iróniának és szeretetnek csodálatos vegyületeit hozva létre.

Sokáig lehetne még Mikes humoráról beszélni, de elméleti megállapítások helyett lássunk inkább néhány példát. Először a *Mulatságos napok* érdemel egy-két szót. Nagyon kedves olvasmány. Meglátszik rajta, hogy ugyanaz a Mikes írja, aki a leveleket. Csak ez a kedvesség mintegy búvópatak a műben, úgyhogy bizonyos szárazság tagadhatatlan, — főleg persze a *Leveleskönyv*vel összevetve. Hihetőleg mintájához akart ragaszkodni, s nem egyéni hangjait hallatni. De azért rájövnenk-e, hogy nem a *Leveleskönyvből* valók a következő idézetek?

»Óh! édes néném, azon ne búsulj, — mondá Hilaria — mert minden zsebemből kiszedem az eszemet, és azon leszek, hogy mindnyájan kimchessünk, ha lehet; hanem holnap azon tanácsot tartunk, hogy miképen vihessük végbe ezt a nagy országos dolgot, és ha engemet

¹⁵⁸ Ebben különbözik pl. Mikszáthtól. — Vö. György i. m. 43. l.

tenne az egész gyülekezet fő tanácsnak, reményelem, hogy hasznos tanácsot adnék.¹⁵⁹

Az ellenség elfoglalja egy spanyol nemes úr házát, ahol leánya bizalmas szolgájával éppen vőlegényéről beszélget:

„Ilyen kedves beszélgetést, úgy tetszik, hogy nem kellett volna félben hagyatni, mindazonáltal félbe hagyaták...¹⁶⁰

Eleonora férfiruhába öltözik; szolgája is gyorsan fölveszi a magáét, nehogy kísértetbe essék, „mivel asszonyom nekem úgy tetszik, hogy a legszebb ifjú legény vagy e világon, hogy pediglen magammal elfelejtessem, hogy leány vagyok, mentől hamarébb hasonló köntösbe kell öltöznöm a magadéhoz.“¹⁶¹

Amint nényével hamiskásan gúnyolódik az asszonyokról, úgy itt is. A lányok, akiknek mindegyike menyasszony, azt kérik, hogy ők papirosból olvashassák el a maguk történetét, ha rájuk kerül a sor: „mivel az nekünk leányoknak nagy elme-fáradság volna, sok ideig egy dologra függeszteni elménket, a midőn nagyobb dolog vagyon a fejünkben, kivált most a micsoda állapotban vagyunk.“¹⁶² Kétségbeejtő helyzetben az egyik novella hőse feketére festi arcait; dajkája egyre csak azon aggódik, le lehet-e ezt még valaha mosni? s amikor megnyugtattják, egészen megbékül.¹⁶³

Látjuk azt a Mikest is, aki nem bírja tartósan a szomorúságot, az érzelmes hangot. Ha másképp nem lehet, a novella végén könnyít magán egy tréfás megjegyzéssel. A legvilágosabb lány azt mondja egy helyen, hogy ha még ilyeneket fog hallani, egészen szomorúvá válik majd a természete.¹⁶⁴

És nem hiányzik a líra sem. Milyen szomorúan humoros, hogy Honoria asszony erdélyi lugasa fölfutó szőlőit „mind Rodostóról, a Mármora-tengernek a partján lévő városból“ hozatta!¹⁶⁵ A társaság napirendjének tréfás leírásában a rodostói rend körvonalai ugyanazon a hangon.¹⁶⁶

Lássuk már most ennek a lírának legközvetlenebb hangját, magukat a Leveleket. Kulcsár István, első kiadójuk,

¹⁵⁹ M. N. 7—8. l.

¹⁶⁰ U. o. 16. l.

¹⁶¹ U. o. 29. l.

¹⁶² U. o. 63. l.

¹⁶³ U. o. 217. l.

¹⁶⁴ U. o. 305. l.

¹⁶⁵ U. o. 11. l.

¹⁶⁶ U. o. 11—12. l.

bizonyára nem is sejtette, milyen örökérvényű fogalmazásban állapította meg a látszólag naív címet: „*Törökországi Levelek*, melyben a II-ik Rákótzai Ferentz Fejedelemmel Bujdosó Magyarok' Története más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt *barátságosan eléadatok*.” Ez a „barátságosan eléadatok” az alapbenyomása az embernek a Levelekről. Annak az embernek nyájassága, akinek alaptulajdonsága, egy törhetetlen, testi-lelki erő. Egészséges humor hangja. De érezzük azt is, hogy az írótól több is telnek, hogy az egyszerűség szándékos, magasabbról szállt le, úgy azonban, hogy — I m r e S. szellemes észrevétele szerint — „*maga ez az alászállás* is furcsasággal jár s az alatt járás felsőbb kelleme-
ket mutat.“¹⁶⁷

Természetesen Mikes belső fejlődése, humora színének változása végigkísérhető a levelek során, hiszen hosszú évek terméséről van szó, ifjúságtól az öregkorig. Ennek részletes kimutatása külön kis tanulmány tárgya lehetne. N é g y e s y szavaival nagyjából 3 állomást különböztethetünk meg: „A lélek ruganyos *vidámsága* a férfikor delén túl *satirikus* árnyalatot vesz, végül a *lemondás humorába* olvad át.“¹⁶⁸ Voltaképpen azonban nem az idő múlása a legfontosabb, hanem Rákóczi halála. Említettük, mi volt ennek jelentősége Mikes lelkivilágában. Már amikor a fejedelem betegségének első hírét adja, ez a hallatlan mondat olvasható: „most nem nevetek”. (CX. lev.)¹⁶⁹ Ezután mintha csak eltűnt volna híres eleven kedve; az első bágyadt tréfás hangsúly hat, az első enyelgés tíz levéllel utóbb hallatszik, az első eleven hang meg éppen nagysokára. (CXLII.) Ellenben főleg Rákóczi József történetében ironia, keserű humor szólal meg. (CXXX. CXXXI. CXXXII.) Lassan-lassan szedi össze magát, s most már olyan lesz a humora, mint a lábbadozó sütkérezése az őszi verőfényben: utolsó földi menedék. Hanem azért még utolsó levelében is van adoma. (CCIV.)

Nem akarjuk merev kategóriákba szorítani a Leveleskönyv humorát. Ehhez a ragyogó áradathoz nem lehet ilyen szándékkal közelíteni. Csupán emlékeztetőül közlünk egy kis csokrot néhány szempont szerint.

Mikes művészete már a levelek kezdetében és befejezésében is gyönyörűen nyilvánul. Ime néhány kezdet:

„Édes néném, éppen ma, ha jól felszámolom, egy holnapja hogy irtam kédnék. De szakállomra fogadom (a mikor leszen) hogy ha az idő meglágyul, gyakrabban irok... (X.)

¹⁶⁷ A néphumor a m. irodalomban 87. l.

¹⁶⁸ Beöthy: Képes m. irod. tört. I. 474. l.

¹⁶⁹ A levelek szövegét Császár F. kiadásából idézem.

»Az én vétkem, az én vétkem, és az én nagy vétkem, hogy már egynéhány levelire nem feleltem kédek.« (XLIX.)

»Hol vagyon? Hol vagyon az puskás, ki meglötte azt a farkast, ki megette azt a kecskét, kit apám vett a vásáron? — Hol vagyon az az ember, ki megtalálta azt a levelet, kit innét irtam kédek?« (LX.)

»Édes néném, nincsen mit irnom, és ha irok, csak azért irok, hogy megmutassam kédek, hogy megírnám, ha volna mit.«... (LXXII.)

»Szánj, édes néném, szánj; mivel írni akarok, és nem tudom mit.« (LXXIV.)

Azután a levelek vége. Az idézett X. sz. levelet így fejezi be: „Azt tudja kéd, hogy szeretem kédet, azt is tudja kéd, hogy az egészségre kell vigyázni, azt is, hogy a hideg házban nem lehet sokat írni.“

Másutt:

»En pedig tudom, hogy alhatnám, mord kedvű is vagyok, de mégis egy kevéssé [!] szeretem kédet. Jó éjtszakát is kívánok kédek.« (XXIX.)

»Ezzel maradok kéd köteles, lánczos, madzagos, spárgás és zsinóros szolgálja.« (XXXIV.)

»Maradok édes nénémnek holtig és nem tovább való szolgálja.« (LXXXIII.)

»Kérem, édes néném, kédet, hogy had ne irjak már többet, mert télben nem lehet hosszú levelet írni, azért, hogy hideg vagyon, nyárban pedig igen meleg — itt pediglen tizenegy az óra, a pennám is alhatnék.« (LXX.)

Kedves fogása neki is a szójáték; de milyen más mélység rejlik ezek mögött! Ilyenek: „a házam, vagyis inkább a fokházam“, „itt semmi bizonyosabb dolgot magának nem ígérhet senki, mint azt, hogy bizonytalan az állapotja“, „a Fekete-tenger igen fekete szelet bocsát reánk“, „nem az árvízben, hanem az árborban kell úszkálni a szegény gyomornak“, stb. stb. Mestere a szeszélyes, ugráló, tréfás gondolatkötésnek, mintha igazi bizalmas levelet írna.¹⁷⁰ Bizarr ötletek: „Hirt nem irhatok, mert olyan hidegek járnak, hogy a hírek is megfagytak“ (IX.), később: már megolvadtak. Szívesen él többször is egy-egy ötlettel, ami valamiképp megtetszett neki, vagy akár becézéssel („nénékám“). Pedig nem szorulna rá. Ilyen pl. a sok „káposztázás“, amit koronkint már megelegelnénk, akármilyen ügyesen csinálja.

Sokat enyeleg nénjével az asszonyokról.¹⁷¹ Moralizálásait, elmélkedéseit is, bár ugyancsak komolyan gondolja, jólesik egy kis tréfával befejezni: „Ha Perában megyek, ak-

¹⁷⁰ Pl. XXXII., LXXX. lev. stb. stb.

¹⁷¹ Pl. IV., XXII., XXIV., LIII., LVIII., CVIII. stb.

kor többet prédikállok.“ (XX.) Említettük, hogy nem bírja sokáig a szomorú, érzelmes hangot, — sajátja ez a szemérmes természeteknek és azoknak, akikben az érzés olyan erős, hogy kitörésétől félniök kell. Mikesben megvan mind a kettő, természetes vidámságán fölül. „A feszülő húrt, midőn sírni vagy ujjongani kezdene, egy tréfaszóval elszakítja.“¹⁷² Ez az „eltréfálás“ is sajátosan magyar vonás. Pl.: „a remény-ség igen-igen kezd fagyni bennünk. A való, hogy nagy hidegek is járnak“ ... (VI.) „Tudja kéd, micsoda nagy dohányos volt a szegény úr — mind holtig is dohányozott, mert halála előtt két órával egy pipa dohányt kiszivott — de megholt, kédet pedig az Isten éltesse.“ (LXVII.) Rossz kedvében inkább nem is ír; gyakori mondása, hogy „a szomorú levélnek nem kell hosszúnak lenni.“

Fölösleges sok szót vesztegetni a viszontagságai, helyzete felfogásában megnyilvánuló, hol enyelgő, hol szomorkás, rendíthetetlen humorra. Emlékezetes az első levélben útjuk tréfás leírása, vagy jenikői szállásáé (XIX). Valóban őrá mondhatni, hogy „kedvesen panaszolkodik“. (IX.) s még azt se sokat. Közismertek felejthetetlen mondatai: „Ugy szeretem már Rodostót, hogy el nem felejthetem Zágont“ (XXXVIII.); „még csak a reménséget is ládába kell zárni“ (XXXIX.); „a nagy vigaságban csak suhajtunk s olyan jó kedvünk van, hogy majd meghalunk bunkban“ (LVII.); „az én fazokamban pedig semmi hazamenetelre való reménségem nem fő“ (LXXV), „édes-keserű laktunk helve“ (LXXXIX); „Ha a szerencsén nem fekszem is, csak jól aluggyam“ (XXXII).

Tud azonban gúnyos is lenni, kedves, de éles gúnyval: „... egy uri asszony, a ki iffiu lett volna Ábrahám idejében“. (XLVII.) Bercsényiről: „... ha hatvanhoz közelitünk is, de a bárányhust [=Kőszegi Zsuzsi] csak szeretjük.“ Bercsényinének „az ijedség volt a hopmestere.“ (XXVI.) Egy helyen, a nevelésről szólva, erősebb prédikációt is találunk. (LXII.) De kigúnyolja jómagát is: „predikátor uram“ (XIII.); Zsuzsi férjhezmenetelekor szíve és elméje „köszvényben fekütek“, stb. (LI.)

És aztán az apró gyöngyszemekként elhullatott pompás ötletek serege: „... az én szivemnek minden zsebje, ráncja, fiókja tele a kédhez való szeretetemmel“. (VIII.) „Se kés, se villa, se abrosz, se asztalkeszkenő nem *alkalmatlankodott az asztalon*.“ (U. o.) „A holt ember pedig olvan izetlen, kedvetlen, hogy még a feleségét sem öleli meg.“ (XVII.) „Nem tudom, mit gondol a császár, de én azt gondolom helyette“ ...

¹⁷² Beöthy: Mikes leveleskönyve 25. l.

(Cl.) „Én is ott kezdem el, ahol végezni kellene, mint a ki elsőben elvette az atyafiát, és azután kért szabadságot.“ (CXLVIII.) stb. stb. Beöthy finom megfigyelése, hogy még Istenszemléletében is van egy kis humoros jelleg („nagy cselédes gazda“ LXVII.).

Hadd fejezzük be Beöthy szép szavaival:

»Mikes leveleskönyve olyan, mint egy szép magyar rétség a napszállatnak derűs, de enyhe sütésében: ...képében a mezei virágok gyöngéd mosolyával, a sugarak eleven játékával, az alászálló borulat mélyülő melankholiájával, megillető, szívbeli gyönyörűséget kínálva, mindenek előtt és mindenkinek.« »A szín is, a szín is több lapokon, mint a mennyihez régi íróink általában szoktattak.«¹⁷³

Hogy Mikesnek ez a hang csakugyan legtermészetesebb, legsajátabb megnyilvánulása, azt különben missilis leveleiből is ellenőrizhetjük. Pl. báró Huszár Józsefhez írt egyik levele is tele van adomával; az egyiket így vezeti be: „Hogy megrovidítsem a levelemet, lehetetlen, hogy meg ne írjam“... Egy másik levélben: atyjafiai nevenapján nem mulasztja el imádkozni értük és inni az egészségükért, de a kettőért csak félpohárral ihatik, bőjt lévén.¹⁷⁴

*

A század említett politikai és társadalmi nyugalma tükröződik humorában is. Enyelgő-anekdotázó, hol pajkos, hol szelíden elboruló hang jellemzi. Nem véletlen, hogy Erdélyé, a székelységé a vezető szerep ennek a századnak humoros irodalmában. De ez az Erdély is milyen más, mint száz évvel azelőtt! A figyelmes vizsgáló, összevetve a három utolsó század három nagy erdélyi íróját: Heltait, Rozsnyait és Mikest, nemcsak három egyéniségnek, hanem három század életstílusának, életérzésének különbözőségeit is le tudja vonni belőlük.

A humor ebben a korban sokat nemesedik, finomodik — a nélkül, hogy a valósággal való erős kapcsát elvesztené —, nagy lépéssel közeledik mai fogalmainkhoz. Faludiban tudatossá válnak a stílushumor árnyalatai. Mikes pedig, mint mondottuk, a magyar irodalom első lényege szerint humorista alakja. Ő az első, akire a humor modern értelmezése teljes tökélyvel áll. Az irodalom alsóbb rétegében azonban, iskoladrámákban és anekdotákban, még soká élnek tovább a középkorig visszanyúló erősebb, durvább változatok.

Az egyéniség a humorban most már nem meglepő erővel, hanem magától értetődő természetességgel érvényesül.

¹⁷³ I. m. 3—4. l.

¹⁷⁴ Abafi: M. K. 204., 186. l.

Összefoglalás

Az eddigiekből világosan kitűnik, hogy a magyarság természete *nem idegen a humortól*. Öt nagy „humorista” alakja is kiemelkedik régi irodalmunk századaiból: Hel t a i, P á z m á n y, R o z s n y a i, F a l u d i, M i k e s. Köztük Pázmány és Faludi már a magas értelemben vett stílushumor-nak is előkelő — Faludi minden idők egyik legfinomabb tollú — mesterei, Mikes pedig lényege szerint humorista egyéniség. De a legnagyobbakon kívül is nem egy érdekes egyéniség és alkotás mutatja, hogy az ősi magyar „sírva-vigadás” nem véletlenség. Valamint az sem lehet véletlen, hogy nagyjaink jórésze, s köztük olyanok, akiket közmegegyezéssel a magyarság tipikus képviselőinek tartunk (Pázmány, Arany, Vörösmarty, Jókai) egyúttal nagy humoristák is voltak.

Van tehát sajátos, lényege szerint *magyar humor*. Ennek természetére vonatkozólag vizsgálataink alapján a következő néhány megállapítást szeretnők tenni. Természetesen mindezek a vonások nem *csak* magyar vonások, de ilyen kiemelkedő szerepben és ilyen összetételben magyarnak, nemzeti sajátosságnak érezzük őket.

A sajátos magyar humornak egyik fő jellemzője: erős *realizmus*, erős kapcsolódás a valósághoz, — jóval erősebb, mint aminőt a humor lényege szerint megkívánna. Van valami földízű a magyar humorban. Pázmánynál meg a kifinomult Mikesnél egyaránt érezhettük ezt. Ezzel kapcsolatban józan *mérséklet* jellemzi, az a bizonyos „középszer”, — nem egyszer a mélység rovására. Mindez teljesen megegyezik a magyar természet alapvonásaival.

Realizmusa magyarázza, hogy sokszor a nyersség felé hajlik. De általában, s főleg nagy képviselőiben, ösztönösen *ízléses*. Nem hiányzik belőle a magyarság egyik legrokonszenvesebb vonása, az *úri szemérem*. Ez pedig a tárgyalt régi korszakokban egészen föltűnő dolog.

Jellemzi aztán a sajátos magyar humort bizonyos *nyájjasság*, amely könnyen hajlik a csipkelődés, gúnyos él felé.

Meggyőződésünk szerint a magyarországi és az erdélyi-székelly humor nem egészen ugyanaz. Az erdélyiek csavarosab-

bak, enyelgőbbek, rendíthetlenebbek, de talán szűkebb körűek, kevésbé telítettek a magyarországiaknál.

Mindezek természetesen csak hozzávetőleges jelzések, hiszen a magyar irodalmi élet még csak ezután — a XIX. században — bontakozik ki, nagy humoristáink is, a szó mai értelmében, ezután jelennek meg. De azt hisszük, hogy ha ebből a gazdag és sokrétű anyagból különválasztanánk a sajátosan magyar humor megjelenési formáit, ott is megtalálnók az imént felsorolt sajátosságokat.

Felhasznált forrásmunkák :

A) AZ ÁLTALANOS RÉSZHEZ:

- Backhaus, Wilhelm: Das Wesen des Humors. Leipzig 1894.
Baráth Ferenc: Aesthetika. Bp. 1886.
Bergson, Henri: Le rire. Dr. Dienes Valéria ford. Bp. évsz. nélk.
Bérczi Károly: Az irodalmi humorról. Szépirod. Figyelő I. k.
Brandenstein Béla: Művészetfilozófia. Bp. 1930.
Croce, Benedetto: Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale. 6. ed. Bari 1928.
Dessewffy József gr.: A kedvi-csiklandról, vagy kedvi-csapongásról. Tud. Gyűjt. 1825.
Greguss Ágost: Rendszeres széptan. Bp. 1888.
Hantz Jenő: A humor és Arany János humora. Figyelő 1888. XIV—XV.
Kölcsey Ferenc: A komikumról. Ö. m. III. k.
Lipps, Theodor: Komik und Humor. Hamburg u. Leipzig 1898.
Mitrovics Gyula: Gyulai Pál esztétikája idézetekben. Bp. évsz. nélk.
Pekár Károly: A magyar nemzeti szépről. Bp. 1910.
Pirandello, Luigi: L'Umorismo. Saggi. Milano 1939.
Sándor Sarolta: A modern olasz humor. Bp. 1936.
Sík Sándor: A magyar dráma története I. Egyetemi előadások jegyzete. 1941. I. f. é.
— A realista regény a magyar irodalomban II. Egyet. előadások jegyz. 1939. II. f. é.
Szerdahelyi György: Aesthetica, sive doctrina boni gustus. Buda 1778.
Volkelt, Johannes: System der Aesthetik II. München 1910.
Magyar Irodalmi Lexikon.
Világirodalmi Lexikon.

B) MŰVEK:

- Alvinczi Péter: Itinerarium Catholicum. Debrecen 1616.
— Postilla I—II. Kassa 1633, 1634.
Amade László (várkonyi báró): Versei. Kiadta Négyesy László. Bp. 1892.
Anonymi Historia Hungarica. Kassa 1772.
Apor Péter báró, altorjai: Munkái. Kiadta Kazinczy Gábor. (Mon. Hung. hist. II. o. 11.) Pest 1863.
— Verses művei és levelei, I—II. Kiadta Szádeczky Lajos dr. (Mon. Hung. Hist. II. o. 36.—37.) Bp. 1903.
Az Kopaszsagnac Dicziřeti. Kolozsvár 1589. Kiadta Gyalui Farkas: Magyar humoros mű 1589-ből.
Balásfi Tamás: Csepregi iskola. Pozsony 1616.
Balassa Bálint: Minden munkái. I—II. Kiadta Dézsi Lajos. Bp. 1923.

- Benyák Bernát: Joas. 1770. (MIR 3. sz.)
- Bertalanffi Pál: Keresztyén böltőség. Nagyszombat 1754.
- Bethlen Miklós Onéletírása. Kiadta Szalay László. (Magy. tört. eml. II—III.) Pest 1858.
- Bod Péter: Az Isten vitézkező anyaszentegyháza Historiája. Basilea 1777.
- Szent Hilárius. 1768.
- Szent Heortokrátés. Oppenheim 1757.
- Bornemisza Péter: Első, Masic, Harmadic, Negyedic Resze / az Evangeliomokból es az epistolakból valo tanvsagoknak. Sempte 1573. 1574, 1575, 1578. (A IV. kötet végén az Ördögi kísirtetekről a rész.)
- Predikatioc egész esztendő által minden vasarnapra rendeltet Euangeliombol. Detrekő 1584.
- Tragédia magyar nyelven az Sophocles. Electrájából. (MIR 21. sz.)
- Csáktornyai Mátyás: Régenten az romai feo asszonyoknak cifraság tilalmaról valo perlődésec az Tanacz előt. 1599. h. n.
- Cserei Mihály: Historiája. Kiadta Kazinczy Gábor. (Ujabb M. Nemz. Kvtár.) Pest 1852.
- Csiksomlyói nagypénteki misztériumok. Kiadta Fülöp Árpád. Bp. 1897.
- Csúzy Zsigmond: Lelki éhséget enyhető Evangeliom kölcsönözött három kenyér. Pozsony 1724.
- Czeglédi István: Baratsaghi dorgálás. Kassa 1663.
- Decsi Gáspár, tolnai: Az utolso üdőben eginehani regnalo bűnokről valo praedikatiok. Várad 1584.
- Dornavius: Amphitheatrum Sapientiae Socraticae. Hannoviae 1619.
- Dugonics András: Tárházi. Kiadta Háhn Adolf. EPhk 1882. 733—76. l.
- Eszterházy Miklós Az magyarorszag Palatinusnak, Grof E. M.-nak Rakoczi György Erdélyi Fejedelemnek irt egy-néhány Intő Leveleinek Igaz Pariaja. Bécs 1645.
- Az magyarorszag... Lonyai Sigmondhoz, és némelly Várme-gyékhez irt egy-néhány Leveleinek igaz Pariaja. Bécs 1645.
- Faludi Ferenc: Minden munkái. Kiadta Toldy F.
- Költeményei. Kiadta Négyesy László. Bp. 1900.
- Téli éjtszakák. Kiadta Rupp Kornél. Bp. 1900.
- Ismeretlen levele. ITK 1918. 346. l.
- Galeotto, Martius: Könyve Mátyás királyról. Kiadta Kazinczy Gábor. Pest 1863.
- Geleji Katona István: Titkok titka. Gyulafehérvár 1645.
- Váltság-titka. I—III. Várad 1645., 1647., 1649.

- Gyarmathi Miklós: Keresztyéni Felelet. Debrecen 1598.
- Gyirwa Wentzel: Christvs Vronknak Szent Peterrel való beszélgetesc. Lőcse 1649. Kiadta György Lajos: Erd. Irod. Szemle. 1928. 45—68. l.
- Gyöngyösi István: Összes költeményei. Kiadta Badics Ferenc. RMKT I—IV. Bp. 1914—37.
- Haller János: Gesta Romanorum. Kiadta Katona Lajos Bp. 1900.
- Három Hegedüs Ének. Kiadta Szilády Áron. Századok 1882. 29—40. I.
- Három közjáték. Kiadta Szilávik Ferenc. Erd. Múz. 1912. 84—92. l.
- Heltai Gáspár: Magyar krónika. Kolozsvár 1575. Kiadta Toldy Ferenc. (XVI. századi magyar történetirók I. Benczédi és Heltai.) Pest 1854.
- Esopusi meséi. Kiadta Imre Lajos. Bp. 1897.
 - Háló. Kiadta Trócsányi Zoltán. Bp. 1915.
 - Dialógusa a részegségről és tobzódásról. Kiadta Czóbel Ernő. Bp. 1911.
- Hermányi Dienes József: N. enyedi siró Heraklitus, és — Hol mosolygó 's hol kaczagó Demokritus. (Kéziratban.)
- Iani Pannonii: Poëmata. 1784. h. n.
- Illyés András: Megrövidített ige. Bécs 1696.
- Káldi György: Az vasárnapokra-való predikatzioknak első része. Pozsony 1631.
- Az innepekre-való predikatzioknak első része. Pozsony 1631.
- Károli Gáspár: Két könyv. 1563. (MIR 5. sz.)
- Kemény János: Önéletírása. Kiadta Szalay: M. Tört. Eml. I. Pest 1856.
- Kézai Simon: De originibus et gestis Hungarorum libri duo. Kiadta Podhradczky József. Buda 1833.
- Köröspataki János: Lupuj vajdáról való ének. Kiadta Ompolyi M. Ernő. Reform 1870. nov. 18. és Figyelő 1876. 296—300. l.
- Középkori verseink. Kiadta Horváth Cyrill. Bp. 1921.
- Kuruc költészet. Kiadta Erdélyi Pál. Bp. 1903.
- Landovics István: Novus succursus. I—II. Nagyszombat 1689.
- Laus Podagrae. Kiadta Turóczy-Trostler József. Gyoma 1936.
- Lippai János S. J.: Posoni kert. Győrött 1753.
- Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Kiadta Alszegehy Zsolt. Bp. évsz. nélk.
- Magyari István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Kiadta Ferenci Zoltán. Bp. 1911.
- Mankoczi István viselt dolgai. Kiadta Dézsi Lajos. Bp. 1905.
- Marosvásárhelyi Gergely: Világ kezdetitől fogva jóságos és gonosz cselekedetek példáinak summája. Kassa 1623.
- Medgyesi Pál: Praxis pietatis. Debrecen 1636. (RMKI IV. sz.) Bp. 1936.

- Melich János: A legrégibb magyar jezsuita dráma. EPhK 1895. 330—33. l.
- Méliusz Juhász Péter: Valogatot praedikatioc. Debrecen 1563.
- A Szent Pál apostal levelének mellyet a colossabeliekhez irt predicacio szerént való magyarázatja, Debrecen 1561. (RMKI.) Bp. 1937.
- Mikes Kelemen: Mulatságos napok. Kiadta Abafi Lajos. Bp. 1879.
- Törökországi levelei. Kiadta Császár Elemér. Bp. 1905.
- Nyelvemléktár, I—XV. Szarvas—Budenz. Bp. 1874—1908.
- Nyul éneke. 1714. Kiadta Turóczi-Trostler József. Gyoma 1938.
- Pálos iskoladrámák a XVIII. évszázadból. Bayer József kiadása. Bp. 1897.
- Pállya István: Pazarlay és Szűkmarkosy. Kiadta Kovács Dezső. ITK 1907. 34—63., 173—92. l.
- Ravasz és Szerencsés. Kiadta Horváth Cyrill: Adalékok P. I. műveihez. EPhK 1904. 433—57., 735—55., 828—45. l.
- Pápasták kerengője. Patak 1661. (RMKI X. sz.) Bp. 1938.
- Pázmány Péter: Összes munkái. I—VII. Kiadta a Bp. M. Kir. P. P. Tud. Egyet. Hittudományi Kara. Bp. 1894—1905.
- Összegyűjtött levelei. I—II. Bp. 1910—11.
- 39 kiadatlan Pázmány-levél. Kiadta Galla Ferenc. Vác 1936.
- Okok, nem okok. Kiadta Sztripszky Hador: P. P. ismeretlen magyar könyve. Bp. 1937.
- Pécsváradi Péter: Feleleti Pázmány Péternek. Debrecen 1629.
- Pesti Gábor: Aesopusi meséi. Kiadta Toldy Ferenc. (M. prózairók a XVI. és XVII. századból.) Pest 1858.
- Protestáns iskoladrámák. Kiadta Bernáth Lajos. Bp. 1903.
- Protestáns iskolai dráma a XVII. századból. Kiadta Sztripszky Hador. ITK 1915. 327—53. l.
- Radványi verseskönyvek. Kiadta Baros Gyula. ITK 1903—4.
- Régi magyar költők tára. I—VIII. Kiadta Szilády Aron. Bp. 1877—1930.
- Rozsnay Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai. Kiadta Szilágyi Sándor. Bp. 1867.
- Oklevelek R. D. fogsága történetéhez. Kiadta Koncz József. Tört. Tár 1883. 155—69. l.
- Horologium Turcicum. Kiadta Dézsi Lajos. Bp. 1898.
- Sámbár Mátyás: Orvosló ispitály. 1664. h. n.
- Három idvösséges kérdés. Kassa 1672.
- Szenczi Molnár Albert: Discursus de summo bono. Kolozsvár 1701.
- Naplója, levelezése és irományai. Kiadta Dézsi Lajos Bp. 1898.

- Taxonyi János S. J.: Az emberek erköltseinek és az Isten igazságának Tükörei. Győr 1740 és Kassa 1759.
- Telegdi Miklós: Az Evangéliomoknak... Magyarazattyanak Elseo, Masodic, Harmadic Resze. I. kiad. Nagyszombat 1578, 1580., II. kiad. Bécs. 1638.
- Temesvári Pelbárt: Műveiből. (MIR 6. sz.)
- Thaly Kálmán: Vitézi énekek és elegyes dalok I—II. Bp. 1864.
— Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Bp. 1872.
- Trócsányi Zoltán: Magyar régiségek és furcsaságok. I—II. Bp. évsz. nélk.
- Vásárhelyi daloskönyv. Kiadta Ferenczi Zoltán. Bp. 1899.
- Zrinyi Miklós gróf: Szigeti veszedelem. Kner-kiadás.
— Montecuccolinak írt válasza. Hadtört. Közlemények 1890. 434—44. l.
— könyvjegyzetei. Kiadta Drasenovich Mária. Pécs 1934.
— Költői művek. Kiadta Négyesy László. Bp. 1914.
— Prózai munkái. Kiadta Markó Árpád Bp. 1939.

C) IRODALOM:

- Abafi Lajos: Mikes Kelemen. Bp. 1878. (Ebben: M. K. kiadatlan levelei.)
- Arany János: Magyar irodalomtörténete. Pap Károly kiadása. Bp. 1911.
- Balló István: Altorjai báró Apor Péter élete és működése. Csikszere da 1897.
- Banczik Samu: Nagy-Ajtai és Miklósvárszéky Cserei Mihály. Kolozsvár 1905.
- Baráth Ferenc: Irodalmi dolgozatok. Bp. 1895.
- Beöthy Zsolt: Az első magyar politikai színmű és kora. 1876.
— Mikes Kelemen és novellái. Bp. Szemle XXIII. k. 1880. Kny.
— A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I—II. Bp. 1886.
— Mikes leveleskönyve irodalmunkban. Bp. 1906.
- Bernáth Lajos: A protestáns iskoladrámákról. Bp. 1902.
- Bod Péter: Magyar Athénás. Nagyszében 1766.
- Borbély István: Melius Juhász Péter. IT 1913. 96—8. l.
- Csüry Bálint dr.: Bod Péter Szent Hiláriusának forrása. Erd. Múz. 1928. 99—116. l.
- Dézi Lajos: Tinódi Sebestyén. Bp. 1912.
- Dombi Béla: A drámaírás kísérletei Magyarországon a XVI—XVII. században. Pécs 1932.

- Dömötör László:** Temesvári Pelbárt mint író. (Kéziratban.)
- Dömötör Sándor dr.:** Vida György facetiái. Erd. Múz. 1932. 272—93. l.
- Elekes Mihály:** Rozsnyai Dávid élete és művei. Szeged 1905.
- Firtoş Ferenc:** A Debreceni disputa. Szászváros 1917.
- Gálos Rezső:** Báró Amade László. Pécs 1937.
- Graber Emma:** Faludi stílusáról. Bp. évsz. nélk.
- Gragger Róbert:** Molière első nyomai a magyar irodalomban. ITK 1909. 147—66., 317—52. l.
- György Lajos:** A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. Bp. 1934.
- Háhn Adolf:** Dugonics Tárházija. EPhK 1882. 777—92. l.
- Hóman—Szekfű:** Magyar történet I—V. 3. kiad. Bp. 1935—36.
- Horváth Cyrill:** Pomerius. Bp. 1894.
- Horváth János:** A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig. Bp. 1927.
- A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1931.
- A magyar irodalmi műveltség megoszlása. Bp. 1935.
- Husztli József:** Janus Pannonius. Pécs 1931.
- Imre Sándor:** A néphumor a magyar irodalomban. Bp. 1890.
- A középkori magyar irodalom stíljáról. Bp. 1890.
- Jablonkay Gábor S. J.:** Taxonyi János S. J. XVIII. századbeli magyar író élete és erkölcsstanító példatára. Kalocsa 1910.
- Az iskoladrámák a jezsuiták iskoláiban. Kalocsa 1927.
- Juharos Ferenc:** A magyarországi jezsuita iskoladrámák története. Szeged 1933.
- Juhász Mária:** Heltai stílusművészete. (Kéziratban.)
- Kardos Tibor:** Középkori kultúra, középkori költészet. Bp. évsz. nélk.
- Katona Lajos:** Hrotsuitha Dulcitiusának régi magyar fordítása. ITK 1900. 385—402. l. (A latin eredeti szövege.)
- Temesvári Pelbárt példái. Irod. tanulmányok II. Bp. 1912.
- Kemény Katalin:** Erdélyi emlékirók. Erd. Múz. 1932. 180—204., 247—71. l.
- Kerestély Olga:** Várkonyi Amade László élete és költészete. Kolozsvár 1905.
- Kolozsvári János:** Magyar piarista iskoladrámák. Pécs 1938.
- Mészöly Gedeon:** Tinódi Sebestyén. Nagykőrös 1906.
- Mihalovics Ede:** A katolikus predikáció története Magyarországon. I—II. Bp. 1900—1901.
- Mikó Imre:** Bod Péter élete és munkái. Bp. Szemle. 1862. XVI. 3—87. l.
- Nagy Sándor:** Sztárai Mihály élete és művei. Bp. 1883.

- Perényi József: Rosnyai Dávid. Sátoraljaújhely 1896.
- Prónai—Császár: A kegyesrendiek magyarországi iskoláiban 1670—1778. előadott drámák jegyzéke. ITK 1915. 114—122, 206—219. l.
- Riedl Frigyes: A magyar dráma története. (MIR) Bp. 1939.
- Schulek Tibor: Bornemisza Péter. Sopron—Bp.—Győr. 1939.
- Seivert, Johann: Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften. Pressburg 1785.
- Sík Sándor: A XVIII. század magyar irodalma. Egyet. előadások jegyz. 1937.
- A magyar dráma elmélete és története II. Egyet. előadások jegyz.
 - Pázmány, az ember és az író. Bp. 1939.
 - Zrínyi Miklós. Bp. 1940.
- Szerb Antal: Magyar irodalomtörténete, II. kiad. Bp. 1935.
- Szóchy Károly: Gróf Zrínyi Miklós. Bp. 1900.
- Szilády Áron: Temesvári Pelbárt élete és munkái. Bp. 1880.
- Szilágyi Sándor: Erdélyország története tekintettel művelődésére. I.—II. Pest 1866.
- Takáts Sándor: A régi Magyarország jókedve. Bp. 1921.
- A magyar mult tarlójáról. Bp. 1926.
 - Magyar küzdelmek. Bp. 1929.
 - Hangok a multból. Bp. 1930.
- Toncs Gusztáv: Zágoni Mikes Kelemen élete. Bp. 1897.
- Ujvárossy Szabó Gyula: A magyar verses oktató költészet története 1772-ig. Bp. 1910.
- Waldapfel József: Heltai Gáspár forrásai. ITK 1934. 233—50., 356—65. l.

Névmutató.

- Abafi Lajos 99, 105, 111, 112
Acsády Ignác 23
Aischylos 6
Alszeghy Zsolt 15, 33, 46, 110
Alvinczi Péter 56—58, 66, 108
Amade László báró 94—95, 108, 113
Ambrus Zoltán 7
Andrássy Péterné 64
Anonymus 11, 15—16, 108
Apáczai Csere János 49, 99
Apáti Ferenc 16
Apor Péter báró 95, 97—99, 108, 112
Arany János 7, 9, 22, 64, 99, 100, 106, 112
Aristoteles 72
Ambrust Kristóf 14, 21—22
- Backhaus, Wilhelm 108
Badics Ferenc 110
Balassa Bálint 78, 32, 96, 108
Balásfi Tamás 108
Balló István 97, 112
Banczik Samu 96, 112
Baráth Ferenc 6, 99, 108, 112
Baros Gyula 111
Batthyány Ferencné 19
Bayer József 80, 111
Bejczy Gergely 18
Benczédi Székely István 110
Benyák Bernát 79, 109
Beóthy Zsolt 16, 72, 99, 102, 104, 105, 112
Bergson, Henri 108
Bernáth Lajos 80, 111, 112
- Bertalanffi Pál 82, 109
Bethlen Kata 95
— Miklós 52, 95, 109
Bérczi Károly 10, 108
Bod Péter 47, 54, 81, 83—87, 91, 109, 112, 113
Borbély István 112
Bornemisza Péter 19, 32, 40, 79, 109, 114
Brandenstein Béla báró 108
Bubics Zsigmond 44
Budenz József 111
- Cervantes 7
Croce, Benedetto 6, 108
- Csanaki Máté 27
Csáktornyai Mátyás 21, 109
Császár Elemér 41, 102, 111, 114
Cserei Mihály 95, 96—97, 109, 112
Csúzy Zsigmond 68, 109
Csúry Bálint 84, 112
- Czeplédi István 66, 109
Czóbel Ernő 110
- Decsi Gáspár, tolnai 27—28, 39, 109
Dessewffy József gróf 108
Dézsi Lajos 19, 70, 73, 108, 110, 111, 112
Dickens 7
Dienes Valéria 108
Dombi Béla 41, 112
Dorell Vilmos 92

- Dornavius, Fridericus 109
 Dömötör László 14, 113
 — Sándor 113
 Drasenovich Mária 52, 112
 Dugonics András 79—80, 109,
 113
 Elekes Mihály 113
 Erasmus 27
 Ercsey György 83
 Erdélyi Pál 110
 Eszterházy Miklós 65, 109
 — Pál 44
 Faludi Ferenc 7, 77, 87—94, 95,
 105, 106, 109, 113
 Felnémeti névtelen 30
 Felvinczi György 41, 43—44
 Ferenczi Zoltán 110, 112
 Firtos Ferenc 113
 Forgács Adám 41
 Fülöp Árpád 78, 109
 Galeotto 20, 21
 Galla Ferenc 111
 Gálos Rezső 95, 113
 Gárdonyi Géza 7
 Geleji Katona István 66—67,
 109
 Gomezné 99
 Graber Emma 92, 94, 113
 Gragger Róbert 79, 113
 Greguss Ágost 108
 Gyalui Farkas 25, 108
 Gyarmathi Miklós 110
 Gyirwa Wentzel 46, 76, 110
 Gyöngyösi István 50, 110
 György Lajos 13, 19, 39, 47, 55,
 68, 81, 100, 110, 113
 Hajnal Mátyás 66
 Haller János gróf 50, 110
 Hantz Jenő 6, 8, 108
 Hase Konrád 46
 Háhn Adolf 79, 80, 109
 Hájos Gáspár 79
 Hegedűs Márton 25
 Heidfeld 84
 Heltai Gáspár 7, 19, 33—39, 40,
 69, 70, 76, 105, 106, 110, 114
 Hermányi Dienes József 82—83,
 110
 Hmira 64
 Horváth Cyrill 13, 79, 110, 111,
 113
 Horváth János 9, 11, 13, 16, 19,
 113
 Hóman Bálint 18, 19, 76, 113
 Hunyadi Ferenc 25
 Huszár József 105
 Huszti József 20, 113
 Hosvai Selymes Péter 22
 Illyés András 69, 110
 Imre Lajos 37, 110
 — Sándor 9, 10, 25, 85, 92,
 102, 113
 Jablonkay Gábor 44, 113
 Janus Pannonius 20, 39, 110,
 113
 Jókai Mór 7, 106
 Juhász Ferenc 44, 81, 113
 Juhász Mária 37, 113
 — Máté 44
 Kanizsay Orsika 18—19
 Karádi Pál 32
 Kardos Tibor 16, 113
 Karinthy Frigyes 7
 Kastner Jenő 43
 Katona József 6
 — Lajos 11, 12, 13, 110,
 113
 Kazinözy Ferenc 76
 — Gábor 108, 109
 Káldi György 58, 67—68, 110
 Kálti Márk 15
 Károli Gáspár 110
 Kemény János 25, 95—96, 110
 — Katalin 113

- Kerestély Olga 95, 113
 Kézai Simon 16, 110
 Kisfaludy Károly 79
 Kolozsvári János 79, 113
 Kolumbán János 77
 Koncz József 111
 Kovács Dezső 111
 Kölcsey Ferenc 7, 108
 Köröspataky János 48, 110
 Krusith János 18
 Kulcsár István 101
- Landovics István* 110
 Laskai Osvát 13
 Lippai János 41, 110
 Lipps, Theodor 108
- Machiavelli* 72
 Magyar István 110
 Markó Árpád 112
 Marosvásárhelyi Gergely 82, 110
 Mátyás 19
 Medgyesi Pál 110
 Melich János 44, 111
 Merényi Lajos 44
 Méliusz Juhász Péter, 32, 65, 111,
 112
 Mészöly Gedeon, 23, 113
 Mihalovics Ede 68, 113
 Mikes Kelemen 7, 10, 34, 51, 64,
 69, 70, 77, 95, 99—105, 106, 111,
 112, 114
 Mikó Imre 84, 85, 113
 Mikszáth Kálmán 100
 Miskolczi Zsigmond 45
 Mitrovics Gyula 108
 Moldvai Mihály 25
 Molière 79, 81, 113
 Montecuccoli 53
 Móra Ferenc 7
 Murillo 99
- Nagy Sándor 113
 Nádasdy Tamás 18—19
 Nencioni, Enrico 8
 Négyesy László 87, 95, 102, 108,
 109, 112
- Ompolyi M. Ernő 48, 110
- Pap Károly 112
 Parini 93
 Pálffy István 64
 — Pál 65
 Pállya István 79
 Pázmány Péter 7, 28, 41, 50,
 54—65, 66, 67, 68, 69, 76, 99,
 100, 106, 111, 114
 Pekár Károly 108
 Perényi József 69, 113
 Pesti Mizsér Gábor 39, 111
 Petheó János 18
 Pécsváradi Péter 111
 Péterfy Jenő 6,
 Pintér Jenő 19
 Pirandello, Luigi 8, 108
 Pirckheimer 27
 Piso Jakab 20—21
 Plantus 79
 Podhradezky József 110
 Pontanus, Jacobus 27
 Poppel Éva 65
 Prónai Antal 41, 114
- Rákóczi Ferenc* 77, 102
 Riedl Frigyes 30, 81, 114
 Rozsnyai Dávid 41, 53, 69—76,
 105, 106, 111, 113
 Rupp Kornél 109
- Sámbár Mátyás* 66, 111
 Sándor Sarolta 108
 Schulek Tibor 114
 Seivert 20, 114
 Selnecerus 33
 Shakespeare 7
 Shaw, Bernard 7
 Sík Sándor 11, 31, 51, 52, 53, 57,
 58, 61, 64, 87, 88, 99, 108, 114
 Simai Kristóf 80
 Synesios 27
- Szabó Károly 25
 Szakmári Fabricius István 22
 Szalay László 109, 110

- Szarvas Gábor 111
 Szádeczky Lajos 98, 108
 Szászi János 43
 Szegedi Lőrinc 33
 Szezezi Molnár Albert 48—50,
 82, 99, 111
 Szekfű Gyula 18, 19, 76, 77, 113
 Szerb Antal 54, 97, 114
 Szerdahelyi György 108
 Széchy Károly 54, 114
 Szilády Áron 13, 23, 25, 30, 110,
 111, 114
 Szilágyi Sándor 20, 63, 74, 111,
 114
 Szkhárosi Horváth András
 28—30, 76
 Szlávik Ferenc 80, 110
 Sztárai Mihály 30—31, 66, 113
 Sztripszky Hiador 111

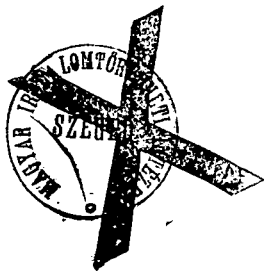
 Takáts Sándor 18, 19, 41, 54, 65,
 114

 Tar Benedek 22
 Taxonyi János 82, 112, 113
 Telegdi Miklós 112
 Temesvári Pelbárt 12, 13—14,
 17, 81, 112, 113, 114
 Thackeray 7
 Thaly Kálmán 41, 77, 87, 112
 Tinódi Sebestyén 9, 23—25, 112,
 113
 Toldy Ferenc 109, 110, 111
 Tóncs Gusztáv 114
 Trócsányi Zoltán 39, 110, 112
 Turóczy-Trostler József 27, 110, 111

 Volkelt, Johannes 108
 Vörösmarty 7, 12, 106

 Waldapfel József 34, 114

 Zrínyi Miklós 9, 11, 15, 41,
 50—54, 65, 76, 97, 112, 114
 Zrínyi Péter 54

Hibaigazítások:

13. l. 23. sor: idecico helyesen: idcirco
U. o. alulról 11. sor Szilárdy h.: Szilády
(jegyzetben):
18. l. alulról 4. sor Ahstemius h.: Abstemius
(jegyzetben):
19. l. alulról 6. sor V. o. h.: U. o.
(jegyzetben):
27. l. 8. sor: Turóczy-Trostler h.: Turóczy-Trostler
U. o. 17. sor: VXVII. h.: XVII.
- U. o. alulról 3. sor Nem. h.: Nemz.
(jegyzetben):
36. l. 16. sor: ezac h.: czac
43. l. 4. sorába beszúrandó: Mert *majd* megöntlek ezentül
46. l. alulról 3. sor Stripszky h.: Sztripszky
(jegyzetben):
52. l. 19. sor: humora h.: humorra
53. l. alulról 4. sor Sk h.: Sík
(jegyzetben):
56. l. alulról 9. sor Feleltének h.: Feleletének
(jegyzetben):
57. l. alulról 11. sor bizonság h.: bizonyság
(jegyzetben):
79. l. 27. sor: Kisfaludi h.: Kisfaludy
85. l. alulról 6. és 9. jegyzetsor kiegészítendő: 101. l. ill. 100. l.
92. l. 28. sor: mára h.: már a
- U. o. alulról 5. sor Gramernál h.: Grabernál
(jegyzetben):
94. l. 10. sor: fűdöggel h.: fűddöggel

TARTALOMJEGYZÉK.

Bevezetés	5
Középkor	11
A humanizmus kora	18
Janus Pannonius	20
Nócsúfoló versek	21
Históriák	22
Tinódi Sebestyén	23
Az kopaszságnak dicsőireti	25
Tolnai Decsi Gáspár prédikációi	27
Verses hitviták	28
Drámai hitviták	30
Balassi Menyhárt árultatása	32
Theophania	33
Heltai Gáspár	33
Áttekintés	39
A nagy barokk kora	41
Drámai emlékek	41
Christus Urunknak Szent Péterrel való beszélgetése	46
Lupuj vajdáról való ének	48
Szenci Molnár Albert Naplója	48
Zrínyi Miklós	50
Pázmány Péter	54
Pázmány után (Vita és prédikáció)	65
Rozsnyai Dávid	69
Áttekintés	76
A rendi barokk kora	77
Dráma 1. Csiksomlyói misztériumok.	78
2. Az iskoladráma	79
A XVIII. század anekdotairódalma. Bod Péter	81
Faludi Ferenc	87
Amade László	94
Az erdélyi emlékirók	95
Mikes Kelemen	99
Áttekintés	105
Összefoglalás	106
Felhasznált forrásmunkák	108
Névmutató	115

Értekezések a m. kir. Ferencz József Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Intézetéből:

1. *Borbély Ferenc*: Gyulai mint aesthetikus. Kolozsvár, 1912.
2. *Heinrich Arnold*: Gismunda és Gisquardus széphistóriája. Kolozsvár, 1912.
3. *Jenáki Ferenc*: Kájoni énekes könyve és forrásai. Kolozsvár, 1914.
4. *Csipak Lajos*: Horatius hatása az ó-és újklasszikus iskola költőire. Kolozsvár, 1912.
5. *Rajka László*: Heliodoros Aithiopikájának feldolgozásai a magyar irodalomban. Kolozsvár, 1917.
6. *Bálint Sándor*: Szilády Áron pályája. Szeged, 1926.
7. *Téglás Béla*: A történeti pasquillus a magyar irodalomban. Szeged, 1928.
8. *Juharos Ferenc*: A magyarország jezsuita iskoladrámák története. Szeged, 1933.
9. *Ifj. Erdélyi László*: Hugó Károly élete és művei. Szeged, 1933.
10. *Tóth Emőke*: Voltaire Henriadeja és a magyar irodalom. Szeged, 1933.
11. *Tothai Gábor*: Erdély magyar irodalmi élete. Szeged, 1933.
12. *Demeter Alice*: Tóth Árpád költészete. Szeged, 1934.
13. *Kratochvíl Baróti Dezső*: Dugonics András és a barokk regény. Szeged, 1934.
14. *Radnóti Miklós*: Kaffka Margit művészi fejlődése. Szeged, 1934.
15. *Ortutay Gyula*: Tömörkény István, Szeged, 1934.
16. *Pethő Dezső*: Széchenyi képzelete. Szeged, 1938.
17. *Kelemen László*: Krúdy Gyula. Szeged, 1938.
18. *Szegárdy-Csengery József*: Kosztolányi Dezső. Szeged, 1938.

Értekezések a m. kir. Horthy Miklós Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Intézetéből:

1. (19.) *Schmidt Edith Erzsébet*: Csató Pál. Szeged, 1941.
2. (20.) *Faludi István*: Ambrus Zoltán elbeszélő művészete. Szeged, 1941.
3. (21.) *Kardos Ingeborg Klára*: A humor a régi magyar irodalomban. Szeged, 1942.

XB 58884

